

A romantika terei

Az irodalom, a művészetek
és a tudományok intézményei
a romantika korában

SZERKESZTETTE
GURKA DEZSŐ

GONDOLAT

A romantika terei

A romantika terei

Az irodalom, a művészetek
és a tudományok intézményei
a romantika korában

Szerkesztette
GURKA DEZSŐ

Gondolat Kiadó
Budapest, 2009

A kötet megjelenését a Szent István Egyetem Pedagógiai Kara támogatta.

© Szerzők, 2009
Szerkesztés © Gurka Dezső, 2009
© Gondolat Kiadó, 2009

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Tóth Veronika
Műszaki szerkesztő Pintér László
Tördelő Janković Milán
A borítón a szarvasi Bolza-kastély látható.
Nyomta és kötötte: ETO-Print Nyomda

ISBN 978 963 693 075 2

Tartalom

ELŐSZÓ	7
GURKA DEZSŐ: Az intézménytörténeti nézőpont aktualitása a romantika kutatásában	9
AZ EGYETEM	
BÉKÉS VERA: Egyetemek a romantika korában	17
A FOLYÓIRAT	
BARTHA JUDIT: Az <i>Athenäum</i> folyóirat és a Schlegel fivérek esztétikája	29
MESTER BÉLA: Szemere Pál <i>Élet és Literatúrája</i>	43
IRODALOM ÉS NYELVÉSZET	
KATONA KRISZTINA: Jacob Grimm máig meghatározó grammatikájáról	55
AZ IRODALOM	
TIMÁRNÉ HUNYA TÜNDE: Sehrezád ébresztése <i>Orientalizmus és romantikus elemek</i> <i>Wilhelm Hauff meséiben</i>	69

A SZEMÉLYES KAPCSOLATOK HÁLÓZATA	
WEISS JÁNOS: A jénai konstelláció	83
A KERT	
FATSAR KRISTÓF: A romantika kertművészete	95
A BÁNYA	
GURKA DEZSŐ: Az ásványtani tájékozódás szerepe a jénai konstellációban	107
A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK	
MARTINÁS KATALIN: Julius Robert Mayer, a romantikus tudós <i>A romantika és az energiafogalom</i>	119
A MŰTEREM	
SOMHEGYI ZOLTÁN: A műterem <i>Caspar David Friedrich festészetének néhány jellemzője</i>	131
Resümees / Summaries	147
A kötet szerzői	161

Előszó

A kötet, melyet az Olvasó a kezében tart, *A romantika terei* címmel a Tessedik Sámuel Főiskola Pedagógiai Főiskolai Karán 2008. április 23-án, a Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet által megrendezett konferencia előadásait tartalmazza.

Ha egy tudományos rendezvény a romantikát választja tárgyául, a téma parttalanságából adódóan, leginkább a megközelítési mód egyediségével tudja igazolni létjogosultságát. Konferenciánk előadói egy Magyarországon még nem szokványos megközelítés, az intézménytörténet nézőpontjából vizsgálták a gyakorta multidiszciplináris perspektívájú problémafelvetéseket.

Programunk egy olyan főiskolán került megrendezésre, ahol az egyes tanszékek kis létszámából adódóan természetesen kevés oktató kutatja a szóban forgó témákat. A szervezők számára ilyen esetben két alternatíva adódik: vagy igyekeznek minél több intézményen belüli oktatót felvonultatni, akár a felvállalt tematika túlzott kiszélesítése árán is, vagy pedig a témában legautentikusabb külső előadók meghívásával a leginkább releváns megközelítéseknek adnak helyet, s csak a ténylegesen e területtel foglalkozó helybéli munkatársakat bevonva eredeti medrükben tartják a kérdésfelvetéseket. Szerencsére egyre több helyen élnek az utóbbi lehetőséggel, s mivel mi is ezt az alternatívát választottuk, kötetünk tíz szerzője hat különböző intézményt képviselt.

Azon túl, hogy a látszatok helyett a lehetőségekből, a ránk szabott valóságból próbáltunk építkezni, több vonatkozásban, így a kiegészítő programok megszervezésében is éltünk szerencsés adottságainkkal. A Bolza grófok által létrehozott építészeti és kertművészeti tradíciók, a nagy tanáregyéniségek – így Tessedik Sámuel és Vajda Péter – valamint a névtelen evangélikus peregrinusok által Szarvasra hagyományozott könyvkultúra és muzeális könyvtár méltó és korhű háttérét képezhették a romantika konkrét, illetve képletes tereire irányuló vizsgálódásoknak.

Végezetül szeretnénk köszönetet mondani Lipcsei Imre dékán úrnak és a Pedagógiai Kar Kutatási és Fejlesztési Alapjának konferenciánk és konferenciakötetünk támogatásáért, s köszönet illeti mindazokat a kollégáinkat, továbbá Sinka Gyula vállalkozót, akik őszinte segítőkészséggel álltak kezdeményezésünk mellé.

2009 tavaszán *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem hatása a szaktudományok fejlődésére* című konferenciánkra kerül majd sor, s reméljük, hogy tervezett sorozatunk – az oktatás és a kultúra közismerten nehéz körülményei ellenére – a későbbiekben még további rendezvényekkel és kötetekkel bővíthet.

Szarvas 2008. október 20.

Sári László CSc
intézetigazgató

GURKA DEZSŐ

Az intézménytörténeti nézőpont aktualitása a romantika kutatásában

Az intézménytörténet mind a pozitivista, mind pedig a szellemtörténeti tradíciókban fontos területe volt a tudomány-, illetve filozófiatörténet-írásnak.¹ Noha e diszciplína művelése a későbbiekben sem szorult teljesen háttérbe, az 1970-es évektől kezdődően új megközelítési módokat integrálva vált fokozottan időszerűvé a romantika korának kutatásában: az egyes intézmények fejlődésének hagyományos, vertikális vizsgálatát a tudományfejlődés-elméletek megjelenése, illetve a szociológiai szempontok² előtérbe kerülése kapcsán felváltotta az adott korra jellemző struktúrák kölcsönösségeinek feltárása. A filozófiatörténet-írásban a német idealizmus keletkezéstörténeté-

¹ A 19–20. század fordulójának uralkodó történeti narratívái elsősorban a társadalom makrostruktúráit vizsgálták, s ennek megfelelően az intézmények tartós jellegét, stabilitását hangsúlyozták. Vö. Ernst Breisach: *Historiográfia*. Osiris, Budapest, 2004, 314. o.

² A tudományfilozófiába széles körű hatást kiváltó módon Mannheim Károly vitte be a szociológiai szempontot, a tudományszociológia létrehozásával. Lásd Farkas János: *Perlekedő tudáselméletek*. Gondolat – BME Szociológia Tanszék, Budapest, 1994, 94–97. o. A művészettörténet tudományterületén nagyjából ezzel egyidejűleg hívta életre a tudományszociológia diszciplínáját a szintén a Vasárnapi Körből induló Hauser Arnold, akinek értelmezésében a „műalkotás: megkövült tapasztalat”. Lásd Hauser Arnold: *A művészet szociológiája*. Gondolat, Budapest, 1982, 15. o.

nek feldolgozása kapcsán jelent meg s hozott jelentős fordulatot egy, az előbbivel paralel metodika, a konstellációkutatásnak a korabeli diskurzusközösségekre irányuló vizsgálati módszere.

Míg a két világháború közötti időszakban a konferenciánk témáját képező (túlnyomórészt német) kora romantika szakirodalmának az átfogó egyetemtörténetek, illetve az egyes filozófusok köré csoportosuló iskolák történetének szintézisei voltak a jellemző műfajai,³ addig a modernebb feldolgozások általában egy-egy szűkebb intézménytörténeti tematikára fókuszálnak. Annak a jelenségnek az okai, hogy a kora 19. századdal foglalkozó kutatók számottevő része számára a filozófia és a művészetek mellett a tudományok legkülönbözőbb területei is egy közös vonatkoztatási rendszer részévé válhattak, jelentős mértékben a tudományfilozófia történeti fordulatában keresendők.

A romantika egyes aspektusainak elkülönülő terekként való vizsgálatát követően Thomas Kuhn paradigma- és normáltudomány-fogalma alapvető fordulatot hozott. Kuhn az intézményeknek s az általuk közvetített ismeretanyagnak az egyes művekre gyakorolt, tartalmi szempontból is meghatározó szerepét állította középpontba, s egyszersmind megteremtette annak az értelmezésnek a lehetőségét, amely szerint egy-egy paradigma a szorosan vett szaktudományokon túlról is bővítheti argumentációs bázisát. A későbbiekben szintén a horizontális metszetek módszertani fontosságát nyomatékosították a különböző externalista törekvések, így az episztemológiai kollekti-

³ A szóban forgó korszakot érintő jellemző feldolgozások pl. Götz von Selle: *Die Georg-August-Universität zu Göttingen, 1737–1937*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1937; Rudolf Haym: *Die Romantische Schule. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Geistes*. Weidman, Berlin, 1906. és Knittermeyer: *Schelling und die romantische Schule*. Reinhardt, München, 1928. A magyar vonatkozások feltérképezésében fontos szerepet töltött be a Thienemann Tivadar által szerkesztett sorozat, amelyben nagyrészt az ő német szemináriuma keretében készült doktori dolgozatokat jelentette meg.

vizmus Barnes és Bloor tudásszociológiája által fémjelzett irányzata, valamint a szociálkonstruktivista megközelítések is.⁴

Főként a tudásszociológiai előzményekre, valamint Bruno Latour és Ian Hacking részben egyező tendenciájú koncepcióira támaszkodott a cambridge-i tudománytörténeti iskola, amely az 1990-es évek elején a romantikus tudományok terminusát vezette be a tudománytörténet-írásba. Az irányzat elméleti alapvetését elvégző Nicholas Jardine, a kortárs tudománytörténeti és tudományfejlődés-elméleti eredményeket integrálva, a változások lényegét a megismerés szintereinek (scenes of inquiry) fogalmában összegezte.⁵ A könyvének címében is szereplő 'scenes' kifejezés a helyszínek statikusabb tartalma mellett magába sűríti a szinterek változásának dinamikus jelentését is. Míg a helyszínek jelentéstartománya a korábbi tudománytörténeti vizsgálatokban főként az egyetemi előadótermekre korlátozódott, a romantikus tudományok fogalma kapcsán a történeti kutatás látókörébe kerültek a gyakorlat rutinja által továbbörökített minták és a nem tudományos jellegű közösségek hatásai is.⁶

Jardine átfogó elméleti modelljének dinamizmusát mindenekelőtt a lokális realitás (local reality) fogalma biztosítja. A (lokálisan) reális kérdések összessége határozza meg a megismerés adott szinté-

⁴ A szociálkonstruktivista irányzat „a tudományos valóságot úgy fogja fel, mint ami a bizonytalanságból és az önmagára vonatkozó konstrukciós műveletekből fokozatosan keletkezik, anélkül, hogy feltételeznénk a valóság bármely előzetesen létező rendjét” – Karin Knorr-Cetina definícióját Farkas János idézi. (Farkas: *Perlekedő tudáselméletek*, 122–123. o.) Az irányzat fontos alapműve, amely az externalista szempontok tudománytörténeti áttörését jelzi, Steven Shapin és Simon Shaffer monográfiája: *Leviathan and the Air Pump: Hobbes, Boyle and the Experimental Life*. Princeton University Press, Princeton, 1985.

⁵ Lásd Nicholas Jardine: *The Scenes of Inquiry. On the Reality of Questions in the Sciences*. Clarendon, Oxford, 1991.

⁶ E megközelítési mód jellemző példái Noah Heringman (szerk.): *Romantic science: the literary forms of natural history*. State University of New York Press, Albany, 2003. és Maureen McLane: *Romanticism and the human sciences. Poetry, population and the discourse of the species*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

rét.⁷ Ebben a megközelítésben a tudománytörténetnek az a feladata, hogy megmagyarázza a kérdés színtereinek változását. Egy kérdés realitása nem önmagában érvényes, hanem más (sőt nemritkán a kultúra más területéről származó) kérdésektől függ.⁸ A romantikus tudományok mára széles körű legitimitást nyert fogalmának alapjellemezője, hogy evidenciának tekinti a filozófia mintaadó szerepét a vizsgált korszak természettudományos hipotéziseinek vagy akár instrumentális gyakorlatának kialakításában, illetve hogy értelmezésében a nem tudósokból álló intézmények és közösségek gyakorlata is meghatározó szereppel bír a tudományra nézve.

A cambridge-i tudománytörténész műhely első reprezentatív kötete, amely a romantikus tudományok fogalmát széles körben elterjesztette, 1990-ben látott napvilágot.⁹ Az irányzat második átfogó tanulmánykötete továbbvitte a történetiségnek és a pluralitásnak a korábbiakban kialakított gyakorlatát, s a szociológiai dimenzió Wolf Lepenies antropológiai nézőpontjának és Michel Foucault diszciplínák diszkontinuuitását hangsúlyozó álláspontjának figyelembevételével bővült.¹⁰ A harmadik nagy összegzés már kifejezetten intézménytörténeti perspektívájú: egy, a korábbiakban csak járulékos elemként kezelt vonatkozás, a könyvtárak, illetve szervezeti felépítésük tudományokra gyakorolt mintaadó szerepét világította meg.¹¹ E tanulmánykötetek írásai nem csupán az angol és francia párhuzamok fontosságára hívták fel a figyelmet, hanem e terítórium diszciplináris határait is kiterjesztették, széles sávot hagyva az tudományhistoriográfia, valamint az irodalom- és intézménytörténet átmeneteinek.

⁷ Jardine: *The Scenes of Inquiry*, 152. o.

⁸ Uo. 56–76. o.

⁹ Lásd Andrew Cunningham – Nicholas Jardine (szerk.): *Romanticism and the Sciences*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

¹⁰ Lásd Nicholas Jardine – Anne Secord – Emma Spary (szerk.): *Cultures of natural history*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

¹¹ Lásd Marina Frasca-Spada – Nicholas Jardine: *Books and the Sciences in the History*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

A romantikus tudományok előzményeit képező, illetve annak fogalmára alapozó munkák a filozófiai hatások befolyásoló szerepének nyomatékossítása révén kibővítették a természettudományos kutatás jelentését.¹² A cambridge-i műhely első reprezentatív tanulmánygyűjteményében, mintegy egységes irányzat elemeivé rendeződve, azoknak a tudománytörténészeknek a munkái is megtalálhatók, akik az 1970-es évek filozófiatörténeti hatásregisztrációi nyomán a romantikus tudományok kutatását előkészítették, illetve elindították.¹³

A korszakra vonatkozó kortárs intézménytörténeti kutatásokban a tematikának a cambridge-i vonulatától eltérő megközelítési módjai is körvonalazódtak. Az angol nyelvű szakirodalom új intézménytörténeti szintézise Lewis és Susan Pyenson könyve, amely túlnyomórészt a francia tudománytörténeti tradíciót követi.¹⁴ A kora romantika koráról alkotott képet jelentősen átalakító multidiszciplináris megközelítés egyedi alkalmazása jellemzi Theodore Ziolkowskinak a német romantika intézményeiről szóló művét, azt a nagy jelentőségű monográfiát, amelyben a szerző az egyetem, a múzeum és a jog intézményei

¹² A korai interpretációk jellemzője, hogy – a német filozófia iniciatív szerepéből kiindulva – a romantikus jelenségegyüttes határait a korabeli természettudományokban mindenekelőtt a Schelling-recepció hatókörének megfelelően jelölték ki. Az újabb kutatások egyik fontos tanulsága, hogy a romantikus természetfilozófia egésze csak részlegesen azonosítható a schellingi „Naturphilosophie” recepciótörténetével, a befogadó közeg ugyanis általában olyan tendenciákat hordozott, amelyek a fő vonulattal szemben a lokális elemek hosszú távú hatását erősítették fel. Lásd Kenneth L. Caneva: „Physiks and Naturphilosophie: a Reconnaissance”, *History of Science*, 1997/1, 74. o.

¹³ Walter D. Wetzels Ritterről, Henricus A. M. Snelders Oerstedről, Dietrich von Engelhardt német természetfilozófiáról szóló cikkei mellett Timothy Lenoir biológiai, Nelly Tsouyopoulos orvostörténeti és Frederick Gregory eszmétörténeti cikkei lehetne példaként említeni. Lásd Andrew Cunningham – Nicholas Jardine (szerk.): *Romanticism and the Sciences*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

¹⁴ Lásd Lewis Pyenson és Susan Sheets-Pyenson könyve: *Servants of Nature. A History of Scientific Institutions, Enterprises and Sensibilities*. Norton, New York – London, 1999.

mellett külön fejezetet szentelt a növény- és állatkertek és a bánya kulturális összefüggéseinek valamint a botanikai-zoológiai, illetve geológiai-mineralógiai fogalmak romantikus recepciójának tisztázására is.¹⁵ (Részben e koncepció, illetve a Ziolkowski-monográfia egyes fejezetcímei nyomán állt össze szarvasi konferenciánk tematikája is.)

A hagyományosan oktatási intézményekre koncentráló elemzések olyan új megközelítésekkel gazdagodtak tehát, amelyek a tudomány-filozófiai diskurzusoknak a tudomány- és kultúrafelfogás alapjait érintő hatásaiból adódtak, ugyanakkor viszont – a német idealizmus keletkezését érintő revelációi révén – a konstellációkutatás is nagyban hozzájárult a romantika korával kapcsolatos tradicionális intézménytörténet ártértékelődéséhez. Dieter Henrich és Manfred Frank munkái a statikusabb elemek vizsgálata helyett a kor fő- és mellékszereplőinek személyes kapcsolataira, illetve a különböző csoportok között folyó diskurzusokra helyezte át a hangsúlyt. Henrich éppen abból a tapasztalatból indult ki, hogy a kora romantika elkülönülő alkotói csoportok és diszciplináris területek vizsgálatára alapozott megközelítései nem fedik le maradéktalanul e jelenségegyüttest, Frank mikroelemzései pedig, a reinholdi filozófia iniciatív szerepének kimutatása kapcsán, a német idealizmusnak a hegeliánus hagyományrendszerben intézményesült fejlődésképét revideálta.¹⁶

A kora romantika egymástól egyre kevésbé elválasztható filozófia-irodalom- művészet- és tudománytörténeti fejleményei azt mutatják, hogy a hagyományos, egyetemi keretekben és diszciplináris határokon gondolkodó interpretációk az utóbbi két-három évtizedben egyre inkább átadták helyüket a diskurzusközösségek és az eszmetörténeti határterületek vizsgálatának; a helyszínek kontúrjait pedig felváltot-

¹⁵ Theodore Ziolkowski: *German Romanticism and Its Institutions*. Princeton University Press, Princeton, 1990, 19–39. o.

¹⁶ Dieter Henrich: *Konstellationen. Probleme und Debatten am Ursprung der idealistischen Philosophie (1789–1795)*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1991, 27–46. és Manfred Frank: „Unendliche Annäherung”. *Die Anfänge der philosophischen Frühromantik*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997, 152–335.

ták a romantika (szín)tereinek talán elmosódottabb, de gazdagabb átmenetei. A vizsgálatok köre ugyanakkor nemcsak tematikus szempontból, hanem időben is kitágult: egyre nagyobb szerepet kaptak azok a momentumok (legyen szó Kant dinamikus szemléletéről vagy a göttingeni tudáseszményről), amelyek a kora romantika korábban előzmény nélkülinek és elszigeteltnek vélt jelenségeinek számára is kiindulópontul szolgáltak.¹⁷

Az intézménytörténeti kutatások szemléletváltásának hatása pregnánsan jelentkezett a magyar szakirodalomban is. A peregrináció-történet hagyományosan fontos műfajának Szögi László kiterjedt kutatásai adtak újfajta aktualitást, s a 19. századi egyetemek kapcsán felmerült szerepük újragondolásának igénye is.¹⁸ A göttingeni egyetemen kialakult sajátos tudáseszménynek a romantika tudományaira gyakorolt hatását Békés Vera összegezte a hiányzó paradigma fogalmában elméleti igénnyel, közelítve ezzel a kuhni modellt a tudománytörténet 18–19. századi tényanyagához.¹⁹

Részben a kora romantika témáját is érinti az a Palló Gábor főszerkesztésében megjelent nyolckötetes filozófia- és tudománytörténeti

¹⁷ A göttingeni egyetemen kialakult holisztikus tudáseszmény és a romantikus tudományok gyakorlata közötti kapcsolatot elemző Susan Cannon a humboldtíanus tudományok fogalma kapcsán az intézménytörténeti vonatkozásokat is exponálta. Bár az általa bevezetett fogalmat elsősorban Alexander von Humboldt kutatási gyakorlatából eredeztette, nem zárta ki annak érvényéből Wilhelm von Humboldt nyelvfilozófiai koncepcióját és (a részben göttingeni személyes tapasztalatokra alapozott) átfogó egyetemi reformját sem. Vö. Susan Fay Cannon: *Science in Culture: The Early Victorian Period*. Dawson, New York, 1978, 73–110. o.

¹⁸ Vö. Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. ELTE, Budapest, 2001. és Tóth Tamás (szerk.): *Az európai egyetem funkcióváltozásai*. Professzorok Háza, Budapest, 2001.

¹⁹ „Az átfogó paradigma értelmében nemigen lehetséges különválasztani a romantika Natur- und Sprachphilosophie-ját a vele kommenzurábilis és őt megalapozó göttingai programtól” – nyomatékosítja Békés a göttingeni tudáseszmény és a romantika közötti kapcsolatot. Lásd Békés Vera: *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen, 1997, 64. o.

vállalkozás, amely erőteljesen érvényesítette az intézménytörténeti nézőpontot is.²⁰ A konstellációkutatás hazai eredményeit mindekelőtt Weiss János munkái reprezentálják, s az irányzat hazai megismertetésében fontos szerepe van az általa vezetett pécsi kutatócsoportnak is.²¹

Noha a fent jelzett tendenciák és koncepciók nem határozták meg szigorúan *A romantika terei* című konferencia tematikáját, s a kötetben szereplő írások mindegyikét sem jellemzi az ezek iránti erős módszertani elkötelezettség, a szerzők közül többen maguk is régebb óta alakító részesei az intézménytörténet illetve a konstellációkutatás hazai művelésének; a filozófiától az irodalmon, nyelvészetén, természettudományokon át a festészetig illetve a kertművészetig terjedő vizsgálati spektrum valamint az eltérő tárgyú kutatási eredmények kölcsönös felhasználása pedig aligha képzelhető el a romantika korának kutatásában az utóbbi néhány évtizedben beállt változások szem előtt tartása nélkül.

A szarvasi konferencia címválasztását a konceptuális kertek rövid áttekintésével megindokoló szerkesztői bevezető lezárásaként annak a reményünknek szeretnénk hangot adni, hogy a közzétett írások maguk is hozzájárulhatnak a kora romantikáról alkotott kép formálásához és az intézménytörténeti megközelítés időszerűségének nyomatékosításához.

²⁰ Különösen jellemző ez a filozófiatörténeti kötetre, amelyben Percz László a magyar filozófia intézményrendszerének, Laczkó Sándor pedig szaknyelvének kialakulását követte nyomon, valamint a sorozatnak a már címében is intézménytörténeti beállítódást sejtető részére. Lásd Percz László: „A magyar filozófiai intézményrendszer kialakulása” és Laczkó Sándor „A magyar filozófiai műnyelv kialakulása Apáczaitól a 19–20. század fordulójáig”, in Mester Béla – Percz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*. Áron, Budapest, 2004, 40–74. és 75–121. o., valamint Békés Vera: „Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában”, in uő: *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Áron, Budapest, 2004, 7–21. o.

²¹ Vö. Weiss János: *Kant után szabadon*. Áron, Budapest, 2007. és Bartha Judit – Kruzslicz Anita – Hrubai Attila – Weiss János: *Válaszutak. Koncepciók és viták a Kant utáni filozófiában*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2007.

AZ EGYETEM

BÉKÉS VERA

Egyetemek a romantika korában¹

A hagyományos egyetem intézménye a 18. század első felében Európa-szerte meglehetősen mély válságba került. Az egyetemi tanítás és a tudományos kutatás egymástól gyakorlatilag függetlenül folyt. Az egyetemi oktatás célja az állami, illetve egyházi alkalmazottak megfelelő kiképzése volt. Az egyetemi professzoroktól megkövetelték, hogy jól értsenek oktatott tárgyukhoz (teológiához, matematikához, joghoz stb.), de nem vártak tőlük önálló tudományos eredményeket – s nem is igen támogatták ilyen irányú aspirációikat. A 18. század közepéig az európai tudós kutatók azt a speciális képzettséget, amelyet hivatásuk művelése megkövetelt, általában egyéni úton, önműveléssel, esetleg egy-egy kiváló mestertől szerezték meg. A tudomány művelésének és a tudás átadásának legfontosabb színterei a királyi vagy nemesi udvarok, illetve kolostorok voltak. Tudományos kutatást ugyanis általában udvari tudósok folytattak, egyénileg, s uralkodói megbízóik szeszélyének

¹ A jelen tanulmány témájáról bővebb elemzés található a szerző kövtező írásai-ban: „A kutatáseyetem prototípusa: a XVII. századi göttingeni egyetem”, in: Tóth Tamás (szerk.): Az európai egyetem funkcióváltozásai. Professzorok Háza, Budapest, 2001, 73–94. o. és „Die Rolle der Göttinger Schule bei der Entstehung der finnsug-rischen Sprachwissenschaft. Wach dem Göttinger Tagebuch von István Halmágyi aus den Jahren 1752–1753”, in: Holger Fischer (szerk.): Wissenschaftsbeziehungen ind ihr Beitrag zur Modernisierung, Oldenburg, München, 2005, 127–45. o.

többszörfel teljesen kiszolgáltatta.² A tudósok a kutatásaikat elszigetelten, kollégáiktól távol folytatták, eredményeikről levelezés útján adtak és kaptak híreket, s legfeljebb néhány kiválasztott tanítványt neveltek. A tudományos érintkezés legalapvetőbb formája ekkor tehát a személyes látogatás és – mindenekelőtt a levelezés volt.

A 19. század utolsó harmadára kiépült és megszilárdult a modern egyetem, amely intézményben a természettudományos képzés egyre fontosabb szerephez jutott. Az egyetemi tanszékeken az előadásokon, szemináriumokon már tankönyvek, jegyzetek segítségével és laboratóriumi gyakorlatokon készítik fel a hallgatókat leendő hivatásukra. Az oktatás szigorúan elkülönítve folyik a kutatástól. Az egyetemi képzés minőségén a professzori testület őrökdi. Egy fiatal csakis tanulmányainak vége felé – s akkor is csupán a szabad idejében – csatlakozhat az egyetem, az akadémiai vagy valamely ipari intézet által fenntartott tudományos műhelyhez, ahol a mester is csak mintegy *magánemberként*, szerződésben foglalt oktatói kötelezettségein kívül folytathatott tudományos vizsgálódást, jóllehet professzori kinevezésének előfeltétele a magas színvonalú kutatói munka. A professzor (ha a magántanári kinevezéstől eljutott egyáltalán idáig) a tudós testületnek többé-kevésbé egyenrangú tagjaként fontos közösségi privilégiumokat és *egyfajta autonómiát* élvezett az állami hatalommal szemben, ugyanakkor az oktatásban, különösen az orvostudományi képzésben rendkívül szigorú hierarchiában jelelték ki működési körét.

Amit a tudománytörténet a romantika korának nevez, annak döntő része éppen e fenti két időszak közé esik. Az utóbbi időben egyre több kutatás irányul erre a korszakra, és az ekkor kialakított sajátos és sok szempontból kivételes egyetem-típus, a *kutatóegyetem*

² Így például a hannoveri fejedelmek sem tartották mindenkor nélkülözhetetlennek a tudományok intézményesen biztosított fejlődését, amint ezt Leibniz sorsának alakulása jól példázza, aki hatalmas tudományos tekintélye ellenére, idős korára kegyvesztett, megtűrt alkalmazottnak számított a hannoveri udvarban.

történeti rekonstrukciójára. A kutatóegyetemet a tudománytörténetészek sokáig nem tekintették önálló, a modern egyetemtől független intézménytípusnak, noha ma már nyilvánvaló, hogy olyan jellegzetességek figyelhetők meg az új tudás megteremtésének és átadásának, sőt alkalmazásának tekintetében, amelyek elkülönítik ezt a képződményt mind a korábbi pl. barokk, mind a 19. század második felében megszilárdult, fent röviden jellemezett modern egyetemi formáktól.

A tudományok fejlődésének a 17. századtól egyre gyorsuló tempója és az ebből adódó kommunikációs nehézségek a 18. század első felére a korábbinál korszerűbb tudományos intézményeket követeltek. Az egész Európán végigsöprő akadémiai és egyetemalapítási hullám általában nem oldotta meg, hanem még tovább is mélyítette a válságot, hiszen – miközben az egyes uralkodók hatalmi szimbólumaként sorra születtek az új egyetemek, az intézmény funkciója és belső szerkezete – valamint a tudományos kommunikáció eszközei és fórumai (laboratórium, könyvtár, folyóirat) sokáig alig változtak. Ilyen körülmények között került sor a brit-alsószász perszónálunióhoz tartozó Hannover állam területén, Göttingenben a Georg Augusta Egyetem alapítására. Ez a társainál összehasonlíthatatlanul nagyobb anyagi javakat és szellemi erőt koncentráló egyetem, amellet, hogy a hannoveri választófejedelemség befolyási övezetének növelésére szánták, egyben a brit érdekek európai jelenlétének egyik legfőbb *intézményes* biztosítékát jelentette.

Már első kurátora, Gerlach Adolph von Münchhausen (1698–1770) is olyan program megalkotására törekedett, amelyet követve az egyetem tudományos tekintély dolgában képes felülmúlni az európai egyetemeket. A program nyomán gondot fordítottak arra, hogy *az egyetem minden tekintetben* vonzó legyen a német és a nemzetközi elit, a hazai és külföldi fejedelmek és arisztokraták fiai számára, hiszen a képzés során az egyetem mintegy természetes gyakorlóterepként szolgált az eljövendő politikai-ipari-kereskedelmi stb. szövetségek megalapozásához. Másfelől, az előkelő nemes ifjak kíséretében, valamint a kiterjedt,

kedvező ösztöndíjrendszer révén, egyre több alacsony származású tehetséges fiatal is tanulhatott az egyetemen.³

A Göttingeni Egyetem fennállásától kezdve nyitva állt a külföldi diákok előtt is: a közel száz év alatt egyéb nemzet fiai mellett mintegy *ötszáz* magyar diák töltött hosszabb-rövidebb időt falai között, így például Bolyai Farkas, Schedius Lajos, Gyarmathi Sámuel, Bartzalfalvi Szabó Dávid, Budai Ézsaiás, gróf Teleki József, a Magyar Tudós Társaság majdani első elnöke és Kőrösi Csoma Sándor.⁴

A politikai-diplomáciai elit képzése mellett az egyetem vezetése azt a célt tűzte maga elé, hogy Göttingen a lehető legrövidebb időn belül a tudományok és a gyakorlati-technológiai kutatások intézményes központjává váljék. Az ott tanuló diákok körében tudatosan is népszerűsítették az elméleti, a kísérleti, az ipari-technológiai, valamint a kommunikáció-technológiai újdonságokat. Ilyen újdonság volt például a gyorsírás, a hangzó szöveg hű rögzítésének forradalmian új technikája, mely – tudjuk – nagyban hozzájárult a modern törvényhozás és törvénykezés (jegyzőkönyvek), valamint a modern sajtó (helyszíni tudósítások) megteremtéséhez. Göttingenben már az 1750-es években népszerűsítették ezt az „ánglus találmányt”.

Az egyetem alapítói ugyanakkor kezdettől fogva a természettudományos fakultások köré szervezték az egész intézményt, s Göttinga rövid idő alatt ennek az új típusú empirikus természetkutatásnak a központjává vált. Elsősorban ez az, aminek következtében nemigen lehet összehasonlítani Göttingát a többi 18. századi egyetemmel.⁵ Göttingen formálódásában döntő szerepe volt annak a ténynek,

³ Így kerülhetett az egyetemre például Gauss, aki egyszerű nyergesmester fia volt.

⁴ A Göttingenben megfordult mintegy ötszáz fős magyar diákság társadalmi összetételéről lásd Borzsák István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Akadémiai, Budapest, 1955, Függelék. Újabb szakirodalom: Szögi László: *Az évszázados Universitas*. Magyar Felsőoktatás Könyvek 19., Budapest, 2001.

⁵ Timothy Lenoir: „The Göttingen School and the Development of Transcendental Naturphilosophie in the Romantic Era”, *Studies in History of Biology*, 1981, 115. o.

hogy a brit koronához tartozott. Itt a professzionális kutatás és az oktatás számára olyan privilégiumokat biztosítottak, amelyeknek a kontinensen korábban egyáltalán nem voltak hagyományai. Az intézményi mintákat errefelé mindaddig a katonaság, a közszolgálat, továbbá a katolikus vagy a lutheránus egyházak adták, amelyek azonban nem látszottak megfelelőnek a tudósok számára. Göttingenbe viszont – a legkülönbözőbb közvetlen és közvetett kapcsolatokon keresztül – eljutottak az angol szerveződési minták, amelyek hatottak az új típusú tudományos kollektívák megformálására. Sőt, úgy tűnik, hogy a brit társadalmi önszerveződési gyakorlat, egyesülve a német szellemi hagyományokkal, segített megteremteni a tudósok újfajta közösségét, a maga nemében páratlan értelmiségi kollektívát, és megszervezni a tudás átadásának egy egészen új típusát, a tudományos iskolát. Ez a tudós közösség éppannyira különbözött a feudális udvari tudósok eszmei köztársaságától, mint majd a 19. század második felében megjelenő modern szaktudósok munkamegosztáson alapuló, hierarchikus felépítésű team-jeitől. Ahogyan az itt kifejlődött tudományok is paradigmaticusan különböznek mind a megelőző, mind pedig az őket „leváltó” későbbi tudományoktól. Összefügg ezzel a göttingai program egy másik vadonatúj jellemzője – s ez már a tanári testület kiválasztásában is szempont volt: a professzoroknak egy személyben oktatói és tudományos kutatói tevékenységet is folytatniuk kellett.

A göttingeni professzorok a diákjaikkal szoros közösségben élve intenzíven tanítottak és kutattak. A tanárok mindemellett nagyfokú szabadságot és jelentős állami támogatást kaptak tudományos vizsgálódásaikhoz. Viszont elvárták tőlük, hogy eredményeikről rendszeresen, nyilvánosan adjanak számot. A kutatások szervezésére és az eredmények terjesztésére hozták létre a Göttingeni Királyi Tudós Testületet, mely egyik legtekintélyesebb intézménye lett a kor élvonalbeli tudományának. Ugyanezt a célt segítették elő az egyetem európai hírű folyóiratai is: a Johann David Michaelis szerkesztette tudományos periodika, a *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, illetve August

Schlözer – mai elnevezéssel szólva – politikatudományi folyóirata: a *Staatanzeigen*, valamint a Georg Christoph Lichtenberg által kiadott *Göttingisches Magazin der Wissenschaften und Literatur*.

Mindezt elősegítette a német és egyáltalán az európai egyetemeken korábban ismeretlen nagyfokú tanszabadság, a tanárok cenzúra alóli mentessége, valamint a kölcsönkönyvtárnak a diákok számára is gyakorlatilag szabad használata.

A göttingeni művelődési eszmény, az ember összes képességének lehetőségig teljes, mindenoldalú kibontása, az oktatás szerkezetében is megmutatkozott. A tantárgyak között egyaránt szerepelt gimnasztika, vívás, zene és lovaglás, filozófia, matematika, anatómia és idegen nyelvek. Híres volt lovardája, s a főlovászmester a rangsorban közvetlenül a rendes tanárok után, a rendkívüliek előtt következett. Korszerűen felszerelt természetkutatást szolgáló laboratóriumai és más Európa-szerte méltán irigyelt intézményei voltak, mint pl. a Theatrum Anatomicum, a zoológiai és geológiai gyűjtemények épülete, a csillagvizsgáló és a botanikus kert.

S talán mindezeknél is fontosabb, jellegzetesen göttingai intézmény volt az említett híres kölcsönkönyvtár, folyamatosan gyarapodó könyv-, nemzetközi tudományos folyóirat-kézirat- és numizmatikai állományával.⁶ A göttingai iskola tudósait (elég itt Albrecht von Haller, Abraham Gotthelf Kästner, Christian Wilhelm Büttner, Carl Friedrich Gauss, Johann Friedrich Blumenbach, August Ludwig Schlözer, Christian Gottlob Heyne, Johann David Michaelis, vagy Georg Christoph Lichtenberg nevét említenünk) egyszerre több olyan különböző tudományág történeti kutatása is méltányolja, mint a matematika, fizika, botanika, zoológia, földrajz, régészet, ant-

⁶ Götz von Selle: *Die Georg-August-Universität zu Göttingen. 1737–1937*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1937, 28. o. Továbbá Wilhelm Ebel: *Memorabilia Göttingensia. Elf Studien Zur Socialgeschichte der Universität*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1969, 149–153. o. Ez utóbbi írásban a szabad könyvtárhasználat bizonyos korlátairól is árnyalt képet kaphatunk.

ropológia, filológia, fiziológia, etnográfia, hermeneutika, jogtudomány, irodalomtörténet, orvostudomány, nyelvtudomány stb. Ám, minthogy ezek a diszciplínák ma egymástól igencsak távol esnek, a történeti kutatások egymástól függetlenül, sőt, egymás eredményeiről mit sem tudva folytak. Ezért csak az utóbbi évtizedekben fellendült többoldalú, összehasonlító tudománytörténeti kutatások derítették fel azt a tényt, hogy ez az 1734-ben alapított egyetem rendkívüli szerepet játszott a tudományok egyetemes történetében.

A kutató-egyetem igazi nagy korszaka – ebben megegyeznek a történészek – az alapítástól számított negyven-ötven évre bontakozott ki, s mintegy három évtizeden át meghatározója lehetett a német kultúra vonzáskörébe tartozó tudományos életnek mind a természetkutatás, ezen belül a gyakorlati tudományok, (például orvostudomány, geográfia, klimatológia, botanika, hadmérnöki tudományok stb.), mind pedig a történettudomány, a jog, a nyelvtudomány, a fizika, a kémia és a matematika stb. területén. Az egyetemen kibontakozó új kutatási programok az európai *Historia Naturalis* hagyományához kapcsolódtak, mely a természet egészének teljes leírását tűzte ki célul, beleértve minden tárgyat és jelenséget, élőlényt, ásványt és az emberi nyelveket.⁷

A történettudományi vizsgálódásokban éppúgy fontosnak tartották az empirikus megközelítést, a régészeti, numizmatikai, egyáltalán a tárgyi-anyagi kultúra összehasonlító elemzését, mint az orvostudományban az összehasonlító anatómiai gyakorlatokat vagy a fizikai és a kémiai kísérletezést, illetve a földrajzi utazásokat. Szintén nincs is a göttingai tudósok között olyan, akinek a nevéhez ne fűződne fontos empirikus felfedezés vagy eljárás a természet-, a tár-

⁷ Palló Gábor a 'Historia Naturalis' fogalom elemzése kapcsán felhívja a figyelmet arra, hogy 'historia' mai értelme félrevezethet minket, a 'Historia Naturalis' helyes fordítása 'természetrajz' ['Natukunde'], nem pedig 'természettörténet' ['Naturgeschichte']. Palló, Gábor: *Intézményesült emlékezet és tudomány* (http://www.fil.hu/tudrend/Pallo_muzeum/Pallo_muzeum.htm).

sadalomkutatás vagy a művészet, illetve akár mindhárom területén. Herder, Hamann, Kant és Goethe is sokoldalú kapcsolatot tartott fenn a göttingai iskolával, sőt, számukra Göttinga *mércét* is jelentett. Nem kevésbé érdekes az itt megfordult diákok névsora. Talán nem teljesen közismert az sem, hogy a romantikusok korai nemzedékéből, a Humboldt fivéreken kívül a Schlegel fivérek, Georg Forster, Samuel Taylor Coleridge, Gauss, Bolyai Farkas maguk is a göttingai program neveltjei, Heyne, Michaelis, Lichtenberg és Schlözer tanítványai voltak, s valamennyien sokirányú empirikus tudományos tevékenységet is folytattak.⁸

Göttingen központi szerepet játszott az első megaprojektnek tekinthető hatalmas vállalkozás, az 1769-es Vénusz-átvonulás megfigyelésének megszervezésében is. Ez volt talán az első olyan összehangolt tudományos vállalkozás, amely több kontinensen átívelt, a legkülönbözőbb országok kutatóinak összefogásán alapult. 1769. június 3-án a világ különböző pontjain fizikusok, matematikusok és csillagászok figyelték műszereik segítségével, és rögzítették egy viszonylag ritka kozmológiai esemény – a Vénusz bolygó Nap előtti áthaladásának – folyamatát. Ezekre a mérésekre támaszkodva sikerült első ízben nagy pontossággal kiszámítani a Nap–Föld távolságát. Az összehangolt megfigyelés sikerességét egy korábban soha nem tapasztalt, átfogó szervező munka és Európa nagy uralkodóházainak hathatós anyagi és erkölcsi támogatása tette lehetővé. Az orosz cártól a dán vagy a svéd királyig, az angliai–hannoveri uralkodóháztól a bécsi Mária Teréziáig segítették a vízi és szárazföldi expedíciók

⁸ Peter Kapitza könyvében a romantikus költészettan és a kortárs kémia tudomány mára ismeretlen, többek között személyes kölcsönhatásait tárta fel, kimutatva, hogy nemcsak a romantikus szemlélet hatott a természetfilozófia kémia-szemléletére, hanem fordítva is: a kémia egyes korabeli kulcsfogalmai, mint az „elegy” (Mischung), „kikristályosodás”, „affinitás” is fontos szerepet kapott a romanticizmus tartalmi felépítésében. Lásd Peter Kapitza: *Die frühromantische Theorie der Mischung. Über den Zusammenhang von romantischer Dichtungstheorie und zeitgenössischer Chemie*, Hueber, München, 1968.

felállítását, felszerelését és útra bocsátását, majd pedig az eredmények közlését. Talán nem egészen közismert, hogy ugyanennek a nagyszabású tervnek jegyében jutott el James Cook kapitány és néhány tudós csillagász első felfedező útján az Endeavour fedélzetén Tahitire, valamint például Hell Miksa kíséretében Sajnovics János Lappföldre – utóbbiak a dán király meghívására és megbízásából, Mária Terézia engedélyével és anyai jókívánságaival.⁹ Az sem véletlen, hogy hazafelé a csillagászok útba ejtik Göttingent is. Sajnovics, miután felkeresik a rektorhelyettest és néhány tudós kollégát, találkoznak a diákokkal, valamint megtekintik az obszervatóriumot és a nevezetes könyvtárat, így ír naplójában: „A város nem különösebben nagy, de házai jók. Szépen kövezett terei vannak, és sok benne a diák. Általában ötszázan vannak. Nyugodt kis fészek, a tanuláshoz rendkívül alkalmas.”¹⁰

Érdekes adalékokkal szolgálnak az egyetemen folyó tudományos viták szelleméről, sokrétűségéről a korabeli naplók és levelek. Ezek közül számunkra különösen jelentős lehet egy gazdag tanulótársát kísérő szegény diák, Halmágyi István korabeli naplójának és feljegyzéseinek alapos tanulmányozása. A svájci származású *Albert von Haller*, az egyetem rektora, korának neves orvostudósa és költője, akinek a nevéhez egyebek között fontos anatómiai felfedezések fűződnek, gyakran látta vendégül a magyar diákokat. Ezek a tanórán kívüli konzultációk is a program szerves részét alkották. Halmágyi 1752. április 26-án ezt jegyezte fel: „Albrecht von Haller professzort meglátogatva, különféle témákról mint például a szépen fejlődő (idővel világhírűvé vált) botanikus kert állásáról, a szabadkőművesekről, a filozófia állásáról stb.) és a magyarok eredetéről.”¹¹ Sokatmondóak a keltezési

⁹ Sajnovics János naplója magyar nyelven is olvasható: *Biblioteca Regulyana I.*, ELTE, Budapest, 1990. A fordítás Deák A. András munkája, szerkesztette és a jegyzeteket készítette, valamint a jegyzékeket összeállította Szij Enikő.

¹⁰ Uo. 13–16. o.

¹¹ „Halmágyi István Naplói 1752–53”, in Szádeczky Lajos (szerk.): *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból IV.*, Budapest, 1906, 483. o.

dátumok, mert jól megvilágítják azt az időszakot, amely Sajnovics János *Demonstratio*jának kiadását megelőzte.

Halmágyi Naplóiból kitűnt az is, hogy a magyar nyelv eredetének kérdését ekkoriban (1753) mint *kurrens tudományos témát* boncolgatták. Segner például felhívta Halmágyi figyelmét mindazokra a kommentárokról és könyvekre, melyek a témában komolyan számításba vehetők voltak. Így az 1737-ben kibocsátott *Commentariorum Academiae Petropolitane tomum IX-um*: – Itt szerepelnek a később nevezetessé vált feljegyzések a magyarok vándorlásairól [Constantinus (a.C.55) és Leo Philosophus (a.C.893)]. Megtárgyalják Philippus Strahlenberg 1730-ban kijött munkáját,¹² a finnugor kutatás egyik legalapvetőbb forrását – megemlékezve a svéd tudós kutató hányatatott sorsáról, tizenkét éves szibériai száműzetéséről stb.

A Napló feljegyzései közül csak néhányat idézve is láthatjuk, hogy amikor az 1770–90-es években a magyar tudósok megkezdtek a magyar nyelv eredetéről és rokonságáról vallott elméleteik és kutatásuk rendszeres kifejtését, akkor már egy régóta tartó tudományos vitába kapcsolódhattak be. S hogy itt egy, az európai nyelvtudósok között valóban *már jó ideje folyó vitáról van szó*, azt tudnunk kell onnan is, hogy pl. Sajnovics Jánost Hell Miksa kifejezetten azzal a céllal hívta magával lappföldi csillagászati útjára, hogy – magyar anyanyelvű lévén – egy, már „Európa-szerte elterjedt vélemény helyességéről való meggyőződés” tisztázódjék a segítségével.¹³ A Göttingeni Tudós társaság tagjáról, Beregszászi Nagy Pálról, akit sokáig a Sajnovics-féle lapp-magyar elmélet nagy ellenfeleként tartottunk számon,

¹² Philippus Strahlenberg: *Descriptio Imperii Russici*. Stockholm, 1730.

¹³ Zsirai Miklós: *Finnugor rokonságunk*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1937, 493. o. Vö. még Gulya János: „Some Eighteenth Century Antecedents of Nineteenth Century Linguistics: The Discovery of Finno-Ugrian”, in Dell Hymes (szerk.): *Studies the History of Linguistics – Traditions and Paradigms*, Bloomington–London, 1974, 258–277. o. Szij Enikő: „A Demonstratio helye a két jezsuita tudós kutatási tervében”, in Sajnovics János: *Demonstratio*. ELTE, Budapest, 1994, 138–147. o.

azt tanultuk, hogy hiába próbálták Sajnovics munkáját illetően jobb belátásra bírni a kor olyan nagy tekintélyű tudósai, mint Schlözer vagy Murray, ő továbbra is ragaszkodott a „napkeleti ábrándhoz”.¹⁴ Tudnunk kell azonban azt is, hogy Beregszászi, amint ez könyve bevezetőjéből kiderül, nem egyszerűen figyelmen kívül hagyta a szakértők intelmeit, hanem *a tárgyat érintő*, Göttingenben *évtizedek óta folyó tudományos vitában egy másik álláspontra helyezkedett*: Göttingeni tanárainak teóriái közül Schlözerével szemben inkább Eichorn elméletével rokonszenvezett¹⁵ (Blumenbach mellett Johann Gottfried Eichorn lesz majd az a tanár, aki Kőrösi Csoma Sándorra is alapvető hatást gyakorol).¹⁶

E kérdés szakszerű tisztázása ugyanis nemcsak az eszmélkedő magyar nemzeti önismeret számára volt lényeges, hanem éppen ennnyire fontos része volt a göttingeni Historia Naturalis-programnak is.

Tudnunk kell, hogy a romantika korának kutatóegyeteme csak kivételesen szerencsés adottságok között s éppen ezért csak kevés helyen megvalósult intézményforma, amely a vele csaknem egyidős kora modern egyetemek sajátos alternatívájaként jellemezhető.¹⁷ Történe-

¹⁴ Zsirai Miklós: *A modern nyelvtudomány magyar úttörői*. Akadémiai, Budapest, 1952, 33. o.

¹⁵ Paulus Beregszászi: *Über Aenlichkeit der Hungarischer Sprache mit der Morgenlandischen*. 1796, V–VI. o.

¹⁶ Vö. Csetri Elek: „Kőrösi Csoma Sándor és a göttingai műhely”, in Gazda József (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor szellemútján*. KCSE–KME, Kovászna–Csomakőrös, 1998, 21–43. o.

¹⁷ Az eredeti (göttingai) humboldti reformkoncepció jegyében 1876. február 22-én indult az Egyesült Államokban a Baltimore-i Johns Hopkins Research University, az első kutatóegyetem, amely forradalmasította az amerikai felsőoktatást azáltal, hogy mintául szolgált a további kutatóegyetemek máig is fennmaradt láncolatának. Első rektora, Daniel Coit Gilman ünnepi beszédében a kutatóegyetem célját – humboldtiánus szellemben – így fogalmazta meg: „Bátorítani a kutató munkát ... s az egyes tudósok előmenetelét, akik kiválóságukkal fellendítik tudományukat és társadalmukat.” Gilman a humboldti elveket követve a kutatás és tanítás szoros egységét vallotta: „A legjobb tanárok rendszerint azok, aki szabadok, kompetensek és készek

ti szempontból a kutatóegyetem kialakulása több dolgot is jelentett, ezek közül csak kettőt emelek ki: egyfelől a tudományos kutatásnak a korábbiakhoz képest új színtere támadt, másfelől itt született meg az értelmiségnek egy egészen újfajta közössége: a tudományos iskola. A kutatóegyetemen a tudományos kutatómunkára mint hivatásra való felkészítés az oktatási program szerves részét alkotja. Ez a tény befolyással van magára a tanagyagra is, s még inkább a tanulónak a tudományos tudáshoz való viszonyára. Wilhelm von Humboldt szavaival, aki a felállítandó Berlini Egyetem alapelveinek megfogalmazásakor nyilvánvalóan szem előtt tartotta egykori iskolájának, a Georgia-Augustának tudáseszmenyét: „[Itt]...a tudományt mindig úgy kezelik, mint egészen meg nem oldott problémát, és ezért az állandó kutatás állapotában vannak, ellentétben az iskolával, melynek csupán kész és befejezett ismeretekkel van dolga, s csak ilyeneket tanít. Ezért a tanár és tanuló viszonya is egészen más lesz, mint addig. Az előbbi nem az utóbbiért van, hanem mindketten a tudományért; a tanár munkája részben a tanítványok jelenlététől is függ, mert enélkül tevékenysége nem folyhatná oly eredményesen; ha ők nem gyűlnének önként köréje, maga keresné meg őket, hogy céljához közelebb jusson, a gyakorlottabb, ám éppen ezért könnyebben egyoldalúságra hajló és már kevésbé eleven erőt kötve össze így a gyengébb és még elfogulatlanabbul minden irányban bátrabban törekvővel.”¹⁸

eredeti kutatást folytatni a könyvtárban és a laboratóriumban ... A legjobb kutatók általában azok, akiknek oktatási kötelezettségeik is vannak, így nyerve ösztönzést a kollégáktól, biztatást a diákoktól és figyelmet a nyilvánosságtól.”

¹⁸ Wilhelm von Humboldt: „A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről”, in uő: *Válogatott művei*. Európa, Budapest, 1985, 250. o.

A FOLYÓIRAT

BARTHA JUDIT

Az Athenäum folyóirat és a Schlegel fivérek esztétikája

A 18. és a 19. század fordulóján Németországban számos irodalmi-filozófiai lap éli virágkorát. Schiller szerkesztésében a *Musenalmanach* és a *Horen*, Niethammerében a *Philosophisches Journal*, Wielandéban a *Teutscher Merkur*, az *Attisches Museum* és a *Neues Attisches Museum*, Reichardéban a *Deutschland* és a *Lyceum der schönen Künste*, valamint Eichstädt kiadásában a népszerű *Jenaische allgemeine Literatur-Zeitung* hatalmas elismertségre tesznek szert. Ezek a folyóiratok mind a felvilágosodás tradíciójában gyökereznek, programadó írásaik olyan világszemléleti kérdéseket tárgyalnak, amelyek meghatározó szerepet töltenek be a német polgárság önértelmezésében. Az *Athenäum*ot, amely célkitűzéseiben főleg művészetfilozófiára, irodalomra, irodalomkritikára és politikára irányult, leginkább a köré gyűlt kis csoportosulás messzire ható törekvései teszik egyedülállónak. A meglehetősen rövid életű lap az ifjú romantikusok első nyilvános fóruma, egy új iskola alapító dokumentuma, amely a későbbi romantikus gondolkodás fő irányvonalát határozza meg.¹

¹ Az *Athenäum* folyóirat általános programjáról kiváló elemzést ad pl.: Gerda Heinrich: „Das „Athenäum“ als Programmzeitschrift der deutschen Frühromantik”, in uő (szerk.): *Athenäum. Eine Zeitschrift von August Wilhelm und Friedrich Schlegel*. Philipp Reclam jun., Leipzig, 1984, 385–454. o. A magyar szakirodalomban

A folyóirat ötlete Friedrich Schlegeltől származik, aki 1797. október 31-én tesz először említést róla egyik levelében bátyjának, August Wilhelm Schlegelnek. „A fő dolog azonban az, hogy éjjel-nappal egy nagy terv zavarja meg minden gondolatomat. Már rég felötlött bennem, hogy közös folyóiratot kellene alapítanunk. [...] Nevezetesen egy olyan folyóiratot, amelyet nemcsak mi ketten szerkesztünk, hanem *teljesen egyedül* mi írunk, állandó munkatársak nélkül, amelynek sem formája, sem pedig anyaga nincs közelebbről meghatározva, azon kívül, hogy mindaz, ami teljesen népszerűtlen volna, vagy *nagy mű* vagy annak *része* volna, kimaradna belőle.”² A folyóirat nevéként ekkor még a *Herkules*, a *Musagetes*, a *Freya*³ vagy a *Schlegeleum*⁴ merül fel. Ezek az elnevezések a közepszerűség legyőzésének vágyát és a testvéri szellemű alkotást sugallják. A Schlegel fivérek csak 1797. december végén döntenek az *Athenäum* név mellett, utalva ezzel Athénra, az antik demokrácia és a politikai szabadság szimbolikus fellegrárára.⁵ Friedrich Schlegel eredetileg évi hat számot tervez, mindegyiket tizenkét ív terjedelemben,⁶ ehhez képest összesen

a közelmúltban Orosz Magdolna foglalkozott ezzel a kérdéskörrel. Elemzéseiben az „Athenäum-projekt” reflexív struktúramozzanatai kapnak fontos szerepet. Lásd Orosz Magdolna: „*Progresszív egyetemes poézis*”. *Romantikus ellentételezések és utópiák*. Gondolat, Budapest, 2007. 67–131. o. Továbbá a folyóiratterv és az esztétikai koncepció összefüggéseihez lásd saját tanulmányomat: „Az abszolútum fogalma a német idealizmusban és a romantikában”, in Bartha Judit – Kruzsliz Anita – Hrubai Attila – Weiss János: *Válaszutak. Koncepciók és viták a Kant utáni filozófiában*. Attraktor, Máriabesenyő–Gödöllő, 2007, 87–129. o.

² Friedrich Schlegel: *Die Periode des Athenäums*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1985, 29. skk. o.

³ Lásd uo. 32. skk. o.

⁴ Lásd Friedrich Schlegel levelét August Wilhelm Schlegelhez 1797. december 1-jén, uo. 53. o.

⁵ Lásd Friedrich Schlegel levelét August Wilhelm Schlegelhez 1797. december 29-én, uo. 72. o.

⁶ Lásd Friedrich Schlegel levelét August Wilhelm Schlegelhez 1797. október 31-én, uo. 31. o.

jelenik meg ennyi három év alatt. Az első 1798 májusában, az utolsó 1800-ban lát napvilágot. Hamar nyilvánvalóvá válik ugyanis, hogy a zártkörű romantikus csoportosulás eszméi a nagyközönség számára érthetetlennek, a szűk szakmai elit számára pedig sok esetben elfogadhatatlannak bizonyulnak. A Schlegelek az *Athenäum*-időszak alatt folyamatosan megküzdének a belső viszályokkal, a harsány külső kritikákkal és a kemény cenzúrával, s miután (a kellő népszerűség hiányában) kiadjuk anyagi támogatását is elveszítik, kénytelenek megszüntetni lapjukat.

A csoportosulás tagjai szűk baráti körből verbuválódnak, és szoros szálakkal kötődnek a jénai és a berlini egyetemi-társasági élethez. Az alapítás idején a Shakespeare-fordításairól és recenzióiról híres August Wilhelm Schlegel feleségével, Carolinéval (Johann David Michaelisnek, a hallei egyetem teológia és orientalisztika professzorának lányával, Schelling későbbi feleségével) Jénában él, ahol friss professzori kinevezéssel tanít az egyetemen. Öccse, Friedrich Schlegel, bár kezdetben családi nyomásra kereskedelmi és jogi stúdiumokat folytat Göttingenben, ekkorra már görög tárgyú tanulmányaival⁷ és kritikáival szerez magának nevet a korabeli társasági életben és az ismertebb folyóiratokban. A klasszika-filológus-filozófus August Ludwig Hülsen hallei és kielői tanulmányai után szintén Jénában telepedik le, és a Fichte által vezetett *Gesellschaft der freien Männer* tagja, itt ismerkedik meg az élénk társasági életet élő Schlegel-házaspárral. Novalis, eredeti nevén Friedrich von Hardenberg, aki a jénai egyetemen eltöltött egy év után a lipcsei és a wittenbergi egyetem hallgatója, bár ez idő tájt joghivatalnokként dolgozik Weissenfelsben, rendszeresen értekezik levélben irodalmi és tudományos kérdésekről a Schlegel fiverekkel. Friedrich Schlegel 1797-ben, Henriette Herz híres berlini szalonjában köt barátságot a folyóirat további alapító

⁷ Friedrich Schlegel 1794 januárjától 1796 nyaráig, drezdai tartózkodása alatt az antik görögség vizsgálatának szenteli idejét. Az ekkoriban készített tanulmányainak többsége félben marad.

tagjaival, Ludwig Tieckkel, az akkoriban még kevésbé ismert költővel és Cervantes-fordítóval, Friedrich Schleiermacherral, a berlini hitszónokként dolgozó filozófus-teológussal, valamint későbbi feleségével, a még férjezett Dorothea Veittal, a filozófus Moses Mendelssohn lányával. Az alapító tagok igen különböző elveket vallanak, eleinte azonban összetartja őket a közös cél: létrehozni egy olyan művészekből és tudósokból álló baráti-szakmai társaságot, amely a feudális hivatalnokrendszerrel szemben új, demokratikus művészetvallást hirdet alkotásaiban.

Az *Athenäum* folyóirat előszónak szánt „Előzetes emlékeztetőjében” az A. W. és F. monogrammal jelzett szerkesztők ajánlása szerint a lap tárgya a „lehető legáltalánosabb” lesz, formájában „a legszabadabb közléssel” él majd, a heterogén elemek sokaságát pedig közös művészi-filozófiai koncepció kapcsolja egybe: „A formát tekintve értekezések váltakoznak majd levelekkel, beszélgetésekkel, rapszodikus eszmefuttatásokkal és aforisztikus töredékekkel, ahogyan a tartalomban az egyes ítéletek általános vizsgálódásokkal, az elmélet történeti ábrázolással, a népünk és korunk sokoldalú törekvéseire vonatkozó nézetek pedig a külföldre és a múltra, elsősorban a klasszikus ókorra vetett pillantásokkal. Aminek nincs kapcsolata a teljes egészében vett művészettel és filozófiával, az kívül marad, továbbá nem kerülnek be azok a tanulmányok sem, amelyek nagyobb művek részei.”⁸ Bár a szerkesztők a szakértőkre és a laikusokra egyaránt számítanak, kis közösségüket úgy definiálják, mint autonóm személyiségek zárt csoportosulását, amely csak kivételes esetben fogad be külső tagokat vagy épít be eszméjébe idegen nézeteket. „Sok véleményt közösen vallunk; de nem az a célunk, hogy a másik minden egyes véleményét a magunkévá tegyük. Emiatt mindegyikünk jótáll a saját állításaiért. Még kevésbé szabad valamiféle felszínes egyhangúság érdekében bármit is feláldoznunk a szellem függetlenségéből, amely egye-

⁸ August Wilhelm és Friedrich Schlegel: „Vorerinnerung”, in Heinrich (szerk.): *Athenäum*, 7. o.

dül képes fellendíteni a gondolkodó író munkáját; ezért aztán igen gyakran adódhatnak ellenkező ítéletek e folyóirat további életében. [...] „Idegen tanulmányokat [azonban] csak akkor fogadunk el, ha azokat a sajátunkként tudnánk képviselni, és gondoskodni tudnánk arról, hogy megkülönböztessük őket.”⁹

A központi rendező elv a „testvériség”, amely megnyilvánul a közös szerzőségben, a szövegek szerkesztésében és az idegen elemektől mereven elzárkózó baráti szövetségben. A tanulmányok, versek, fordítások, recenziók és kommentárok „testvéri szellemben” alkotó szerzői lépten-nyomon önmagukra és egymásra reflektálnak, s ezáltal szövevényes hálót hoznak létre az Athenäum egyes számai között. Friedrich Schlegel a *Lyceum* folyóiratban közölt töredékeiben a következő elvárásának ad hangot: „Annyi kritikai folyóirat van, megannyi más-más természetű és szándékú! Bárcsak alakulna egyszer már olyan társaság is, amelynek egyéb célja sem lenne, mint hogy magát a feltétlenül szükséges kritikát fokról fokra realizálja.”¹⁰ A kritikai attitűd az *Athenäum* programjában már kifejezetten a reflexióval átítatott költői-filozófiai közlésmódban nyilvánul meg: „Minden filozófiai recenzióknak egyszersmind a recenziók filozófiájának kellene lennie.”¹¹ „Magasrendű ízlésre vall, ha valaki mindig a hatványra emelt dolgokat részesíti előnyben. Például: utánpótlások kópiáit, recenziók megítéléseit, kiegészítések pótlásait, jegyzetekhez fűzött kommentárokat.”¹² Az itt megfogalmazott stratégiákat a folyóiratban jól szemléltetik pl. Novalis *Virágpor*-töredékei (*Blüthenstaub*) (Ath. 1/1), amelyek eredeti felépítését Friedrich Schlegel az együttfilozofálás és az összkoncepció jegyében megváltoztatja, egyes töredékeket kihúz,

⁹ Uo. 7. sk. o.

¹⁰ Friedrich Schlegel: „Kritikai töredékek”. 114. (A továbbiakban: K. T.) In August Wilhelm Schlegel – Friedrich: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Budapest, 1980, 233. o. Ford. Tandori Dezső.

¹¹ August Wilhelm és Friedrich Schlegel: „Athenäum töredékek”. 44. (A továbbiakban: A. T.) In Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*, 268. o.

¹² A. T. 110. 279. o.

és a sajátjait emeli be a helyükre, másokat viszont fenntart a következő lapszámban megjelenő *Athenäum-töredékek*hez.¹³ *Beszélgetés a költészetről* (*Gespräch über die Poesie*) (Ath. 3/1 és 3/2) című tanulmányában pedig, amelyben keveredik az esszé, a beszélgetés és a levél műfaja, barátai és családtagjai, köztük Schleiermacher, Schelling, Caroline és August Wilhelm Schlegel eszméit ütközteti. August Wilhelm Schlegel hasonló módon a reflexiós kritika elvét követi pl.: *Tanulmányok a legújabb irodalom kritikájáról* (*Beiträge zur Kritik der neuesten Literatur*) (1/1) című írásában, amelyben a recenziót magáról a recenzióról folytatott eszmefuttatások előzik meg.

A következőkben az *Athenäum* folyóirat esztétikai koncepcióját a programadó *Athenäum-töredékek* (*Athenäum-Fragmente*) néhány jellegzetes fragmentumából kiindulva szeretném felvillantani. Csak úgy, mint a folyóirat terve, a töredékek ötlete és zöme is Friedrich Schlegeltől származik, aki a *Lyceum*ot kiadó Reichardttal való ösztetűzése után saját keretek közt próbálja megújítani itt közzétett fragmentumait. „Tulajdonképpen egészen új műfaj lesz: 1) úgy gondolom, nagyobbbrészt nem egyes szentenciákat és ötleteket, hanem sűrített értekezéseket és jellemrajzokat, recenziókat közölnénk, 2) közben állandóan keresem majd az univerzalitást, nem választom külön a filozófiai és a kritikai fragmentumokat, mint a *Lyceumban* és azokban, amelyeket Fichtének és Niethammernek fogok küldeni, hanem keverni fogom őket; és morális témájúakat is felveszek közéjük.”¹⁴ A 451 darabból álló gyűjtemény az *Athenäum* első évfolyamának második számában jelenik meg. Friedrich Schlegel az írásműhöz saját jegyzetfüzetei mellett nagyobbbrészt fivére, August Wilhelm töredékeit, kisebbbrészt pedig barátai, főleg Novalis, Schleiermacher és

¹³ Lásd erről részletesen Richard Samuel: „Einleitung”, in uő (szerk.): *Novalis Schriften*. 2. köt. W. Kohlhammer, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1981, 399–411. o.

¹⁴ Lásd Friedrich Schlegel levelét August Wilhelm Schlegelhez 1797. december 1-jén, Schlegel: *Die Periode des Athenäums*, 51. sk. o.

Caroline leveleit és gondolatfoslányait használja fel, lerakva ezzel a romantikus együttfilozofálás teoretikus alapköveit.¹⁵

A módszert a 125. fragmentumban egyértelművé teszi: „Tálán a tudományok és a művészetek egészen új korszakát nyitná meg, ha az együttfilozofálás és az együttköltés oly általánossá és bensőséges-sé válna, hogy nem számítana többé ritkaságnak, ha több, egymást kölcsönösen kiegészítő természetű író közös műveket hozna létre”.¹⁶ Az együttműködés az abszolút cél jobb megközelítését szolgálja, és nem a teljes egyetértést, hanem a vitaszituációk sokaságából kibontakozó, kritikai álláspontok összességét foglalja magában. „Azokat a filozófusokat, akik nem állnak szemben egymással, többnyire csak együttérzés köti össze, nem együttfilozofálás.”¹⁷ Az „együttfilozofálás” az író-beszélgető barátokon túl kiterjed szerző és olvasó kapcsolatára is. A lezáratlan forma az olvasót nyitottá teszi és szellemi-fizikai együttműködésre ösztönzi, ugyanakkor teret hagy a mindig megújuló szerző spontaneitásának. A demokratikus együttcselekvés és -alkotás eszméje itt szintén nem a hétköznapi emberekre, hanem sokkal inkább a beavatottak kis csoportjára vonatkozik, és minden esetben az elitizmus szellemében zajlik: „Nem kell arra törekednünk, hogy mindenkiel együtt filozofáljunk, hanem csak azokkal, akik *à la hauteur* [egy vonalban] vannak”.¹⁸

Ez a fajta arisztokratikus demokratizmus – a tradicionális felfogással szemben – már teret enged a női gondolkodóknak is. Dorothea és Caroline Schlegel nem pusztán a társaság romantikus mûzsái, hanem feleségekként maguk is tevékenyen részt vesznek az *Athenäum* körüli munkálatokban, és a folyóirat néhány kisebb írását szerzőként is jegy-

¹⁵ Frierdrich Schlegel Carolinét kéri meg, hogy a fent említett barátok leveleiből gyűjtsön ki számára megfelelő fragmentumokat. Lásd erről Friedrich Schlegel levelét August Wilhelm Schlegelhez 1797. december 18-án. Schlegel: *Die Periode des Athenäums*, 67. o.

¹⁶ A. T. 125. 284. o.

¹⁷ A. T. 112. 280. o.

¹⁸ A. T. 264. 316. o.

zik.¹⁹ A női szerep romantikus felértékeléséről a kiterjedt levelezésen kívül a folyóirat egyes töredékei,²⁰ tanulmányai²¹ és Friedrich Schlegel *Lucinde*-regénye²² is tanúskodik. Az ideális nő szabadszellemű, kíváncsi társalgó, jártas a művészetekben és a tudományokban, alkotóképes a költészetben és a filozófiában, és férfi partnerének egyenrangú társa.

Az *Athenäum*-korszak igen sokrétű esztétikai koncepcióját a híres 116. fragmentum programbeszéd formájában összegzi. Schlegel itt a romantikus költészetet „progresszív egyetemes poézis”-ként definiálja. „A romantikus költészet progresszív egyetemes poézis. Rendeltetése nem csupán az, hogy a költészet valamennyi, egymástól különválasztott műfaját újraegyesítse, és a poézist a filozófiával és retorikával hozza kapcsolatba. E költészet szándéka és feladata poézist és prózát, zsenialitást és kritikát, műköltészetet és természeti költészetet hol összevegyíteni, hol egyéolvasztani, a költészetet ele-

¹⁹ Lásd pl. a folyóiratban August Wilhelm és Caroline Schlegel közös tanulmányát: „A festmények. Beszélgetés” („Die Gemählde. Ein Gespräch”) (Ath. 2/1); Dorothea Schlegel recenzióját: „Ramdohr erkölcsi nevelései” („Ramdohr’s Moralische Erzieungen”) (Ath. 3/2.); illetve Sophie Bernhards (Ludwig Tieck húga) recenzióját: „Életszemlélet” („Lebensansicht”) (Ath. 3/3) címmel. Lásd ehhez Philippe Lacoue-Labarthe – Jean-Luc Nancy: *The Literary Absolute*. State University of New York Press, Albany, 1988, 23–25. o.

²⁰ Lásd pl. töredékeit a nők kiemelt szerepéről a poézisben és a filozófiában (A. T. 102. 278. o.); a nőkről és a regényírásról (A. T. 170. 293. o.); a művelt nő romlottságának kérdéséről (A. T. 420. 346. o.).

²¹ Lásd pl. Friedrich Schlegel: „A filozófiáról Dorotheának” című tanulmányát (Ath. 2/1), amelynek címettségje Dorothea Schlegel. *Gond* (17), 1998, 141–158. Ford. Hegyessy Mária. Lásd továbbá Friedrich Schlegel „Beszélgetés a költészetről” című írását, amelyben Amelia szerepében Caroline Schlegel alakja tűnik fel. Friedrich Schlegel: „Gespräch über die Poesie”, in Gerda Heinrich (szerk.): *Athenäum*, 269–327. o. (Magyarul: Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*, 357–370. o. Ford. Tandori Dezső. A magyar válogatásban közölt párbeszédéből kimarad Amelia szerepe.)

²² Lásd Friedrich Schlegel: „Lucinda”, in Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*, 383–490. o. Ford. Tandori Dezső. Az 1798-ban keletkezett, nagy botrányt kiváltó regény, amelynek „A férfiaság tanulóévei” című fejezetét Schlegel Caroline életéről mintázza, nem kerül be a folyóiratba.

venné és társassá, az életet és a társadalmat költőivé tenni, a szellemességet poetizálni, a művészet formáit a műveltség legkülönbébb témáival megtölteni-telíteni, és a humor rezdüléseivel átlelkesíteni. [...] Csak a romantikus költészet lehet az eposzhoz hasonlatosan az egész környező világ tükre, a kor képe. S ugyanakkor a leginkább képes arra, hogy az ábrázolt és az ábrázoló között, minden reális és ideális érdektől mentesen, a poétai reflexió szárnyain középütt lebegjen, ezt a reflexiót újra és újra hatványozza, s akárha tükrök végtelen során, megsokszorozza.”²³ Az „egyetemes” meghatározás feltételezi a reflexió közegében végbemenő átpoétizálást, amely az élet minden területére kihat. A „progresszió” pedig magában foglalja a romantikus program előrehaladó, forradalmi jellegét és a szellem tökéletességének beteljesítését a képzés és a művelődés jegyében, egy végtelen történelmi folyamatban. Így a „poézis” részint az egyesített művészeti formák közös elnevezésére szolgál, részint pedig a reális és az ideális világ médiumaként a földi lépték meghaladásának egyedüli módjaként tűnik fel.

A poéziselnék megfelelő romantikus ábrázolás a fogalmilag vagy érzékileg megragadhatatlan abszolútum egyre tökéletesebb megközelítését tűzi ki célul. Mivel azonban az út éppoly homályos, mint a kitűzött cél, a megközelítés módja nem a pozitív ismeretek felhalmozása lesz, hanem a véges, földi dolgok tagadásával a mögöttes tartalom sejtetése. A személyiség legfőbb hajtóereje az örök kibékíthetlenség felismerése. A romantikus művész csak a fennálló rendszer negációjának tudatosításával létezhet, mi több, önmagát is annyiban képes megteremteni, amennyiben előzőleg képes önmaga megsemmisítésére is. Ezt az önteremtő-önmegsemmisítő játékot a romantikus módszerként és magatartásként definiált ironia végleteket felmutató ereje hozza mozgásba.²⁴ A schlegeli elgondolás

²³ A. T. 116. 280. sk. o.

²⁴ Lásd erről Manfred Frank: *Einführung in die frühromantische Ästhetik*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989. 304. sk. o.

szerint a hintajáték egyensúlyállapotában, a végletek egyidejű megpillantásakor mintegy felsejlik az abszolútum hiánya. Az ironia így nemcsak a költő esztétikai önmegértésének eszköze, hanem rajta keresztül a műalkotás az esztétikai igazságot közvetíti. Az ironikus költő szabadsága és távolságtartása olyan állapotot teremt, amely a dolgok végessége fölött szabadon lebeg.

A folyóiratot záró, *Az érthetlenségről* (*Über die Unverständlichkeit*) szóló tanulmány ironikus köntösbe burkolva összegzi az *Athenäum* programját. A tanulmány középpontjában az abszolútum ábrázolhatóságának, avagy az önmagára vonatkoztatott ábrázolásnak a problémája áll, amelyet az *Athenäum* folyóirat kísérleti jellege szemléltetne: „Mi lehet az ideák közlését illetően vonzóbb annál a kérdésnél, vajon lehet-e egyáltalán közölni őket. És ennek lehetséges vagy lehetetlen volta tekintetében adódhat-e bizonyos kísérletek elvégzésére jobb alkalom, mint hogy egy olyan folyóiratot, amilyen az *Athenäum*, magunk írunk vagy a munkásságában legalább mint olvasók részt veszünk?”²⁵ A diszkusszió során kifejtett célkitűzés: 1) olyan olvasót konstruálni, aki a szerzővel egyidejűleg vesz részt az alkotás folyamatában²⁶; 2) a szerzői kudarcok őszinte felmutatásával az olvasót őszinteségre készítetni; 3) bizonyítani az érthetlenség viszonylagosságát (különösen a tudományok és a művészetek területén); 4) a körben forgó érvelés elkerülése végett reális nyelvet használni a korábbi misztikus nyelvvel szemben; 5) a kort kritikus szellemmel illetni; végül 6) az *Athenäum* folyóiratot tisztázni az érthetlenség vádjá alól.²⁷ Vagyis ahhoz, hogy megértsük, miért is tartják a kortársak az *Athenäum*

²⁵ Friedrich Schlegel: „Az érthetlenségről”, in Salyámosy Miklós (szerk.): *Kultusz és áldozat. A német esszé klasszikusai*. Európa, Budapest, 1981. 79. o.

²⁶ Friedrich Schlegel a 112. kritikai töredékben megkülönbözteti egymástól az „analitikus” és a „szintetikus” írókat. (K. T. 112. 232. sk. o.). A „szintetikus” író által teremtetett „együttfilozofáló” és „együttköltő” olvasó megfeleltethető „Az érthetlenségről”-tanulmány „konstruált” olvasójának.

²⁷ Schlegel: „Az érthetlenségről”, 79–82. o.

folyóiratot érthetetlennek, előbb magát az érthetlenség fogalmát kellene megértenünk.

Schlegel itt először a három tendenciáról szóló, 216. Athenäum-töredéket hozza fel példának. „A francia forradalom, Fichte *Tudománytana* és Goethe *Wilhelm Meistere* a kor legfőbb tendenciái. Aki megütközik ezen az egymás mellé soroláson, akinek szemében nem fontos az olyan forradalom, amely nem eléggé hangos és materiális, az nem emelkedett fel az emberiség történelmének magas, tágas kilátópontjára.”²⁸ Az aforisztikusan megfogalmazott gondolat a főbb romantikus tendenciákat szimbolizáló eszményi korjelenségek egyesítését tűzi ki célul, a tökéletesedés útjának első lépcsőfokán. Politika, filozófia és művészet az emberiség történelmének magaslati pontján összeolvad a fejlődésre vetett pillantásban. Az embernek egyre magasabbra kell lendülnie, míg eléri azt a pontot, amelyből valódi kilátása nyílik a világra. A három korjelenség közös vonása a legszélsőségesebb elemek összekapcsolása egy soha le nem záruló tökéletesedési láncolatban, a végtelenbe haladó történelem folyamán, ami feltételezi, hogy a végső magaslati pont az egyén számára elérhetetlen marad. A töredék kiválóan érzékelteti a kora romantikus gondolkodás irányultságát. A Schlegelek ünneplik a francia forradalmat, amelynek demokratizmusa és republikanizmusa reményeik szerint kihat a szellemi élet szabadságára is. Az individuum szellemi függetlenségének megvalósítását a filozófia és a művészet forradalmi kiterjesztésében látják. Fichte *Tudománytanának* elméleti-filozófiai szabadságprincípiuma azonban náluk a költői én praktikus önmeghatározásává válik: a poézisnek le kell győznie a valós világ korlátait, hogy elvezessen az igazi szabadsághoz. A költői ideált itt Goethe *Wilhelm Meistere* képviseli, amelyet majd Friedrich Schlegel *Goethe Wilhelm Meisteréről* (*Über Goethes Wilhelm Meister*)²⁹ (Ath. 1/2) szóló recenziója nemcsak

²⁸ Uo. 82. o. Vö. A. T. 216. 302. sk. o.

²⁹ Schlegel recenziójában pozitívan ítéli meg a regény heterogenitásában megnyilatkozó belső szükségszerűséget és iróniát, ugyanakkor nem ismeri el Goethe ideo-

emelkedett hangvételével, hanem a lap szerkesztési elvével is nyomatékosít, hiszen a tanulmány épp a programadó Athenäum-töredékek után következik.

Az érthetlenségről szóló tanulmány magyarázata szerint a három tendenciát bemutató töredék érthetőségét a megfogalmazásában szándékosan nélkülözött irónia igazolná. „Ezt a töredéket a legtisztább szándékkal és úgyszólván minden irónia nélkül írtam. Az a mód, ahogy félreértették, kimondhatatlanul meglepett, mert a félreértést egészen más oldalról vártam. [...] A legmagasabb rendű igazság mindenkor rendkívül triviális, és éppen ezért mi sem fontosabb, mint hogy állandóan újból és lehetőleg minél paradoxabb formában fogalmazzuk meg, nehogy feledésbe menjen, hogy még mindig érvényes, s hogy valójában sosem lehet tökéletesen megfogalmazni.”³⁰ Ezen a ponton azonban a tendenciáról mint legmagasabb rendű, nem ironikus igazságról adott magyarázat maga is ironikus, mivel magában rejtí az irónia egyik korábbi, schlegeli definícióját, mely szerint: „Az irónia a paradoxon formája. Paradoxon minden, ami egyszerre jó is és nagy is.”³¹ Ráadásul a „tendencia” szó használata sem mentes az iróniától, hiszen végtelen irányultságot, s ekként ideiglenességet és lezáratlanságot feltételez. „Így most félre az iróniával, hadd mondok ki kereken, hogy e szó a töredékek nyelvhasználatában annyit jelent: minden csupán még tendencia, korunk a tendenciák kora. Hogy azt vallo-m-e, ezeket a tendenciákat én magam fogom helyes irányba terelni és lezárni, vagy talán a testvérem, vagy Tieck, vagy csoportunk egy másik tagja, vagy csupán egyikünk fia, unokája, dédunokája vagy huszonhetedízigleni unokája, vagy ez csupán az ítélet napján vagy

lógiai álláspontját a kívülről vezérelt nevelési koncepcióról. Lásd Friedrich Schlegel: „Goethe Wilhelm Meisteréről”, In Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*, 244. skk. o. és 257. sk. o. Ford. Tandori Dezső.

³⁰ Schlegel: „Az érthetlenségről”, 83. o.

³¹ K. T. 48. 221. o.

sohasem fog megtörténni, ezt az olvasó bölcsességére bízom, hisz végül is ez a kérdés rá tartozik.”³²

Schlegel második példája az előbbi idézetet megvilágító 48. kritikai töredék az irónia paradox formájáról, valamint a 108. töredék³³ az eszményinek tartott szókratészi iróniáról. Az ezekhez kapcsolt kommentár (amely a folyóirat érthetlenségével kapcsolatos további vélekedéseket próbálja eloszlatni) ugyancsak ironikus. „Az *Athenäum* töredékeihez hozzászokott olvasó számára nem tűnik-e mindez rendkívül könnyűnek, sőt triviálisnak? És akkoriban némelyek szemében újszerűsége miatt mégis érthetetlennek tűnt. Az irónia ugyanis csupán akkor került napirendre, amidőn az új évszázad hajnalán mindenfajta kis és nagy irónia már tömegesen kihajtott...”³⁴ Schlegel itt egy pillanatra eljátszik a „kis és nagy iróniák” kiiktatásának gondolatával, mivel azonban a teljes „iróniátlanítás” – olyan nagy hatású szerzőkre gondolva, mint pl. Shakespeare – hosszú távon nem tűnik fenntarthatónak, egyetlen „értelmes” megoldást talál, az érthetlenség igenlését.³⁵ Ennek a végkifejletnek a példája lenne az *Athenäum* folyóirat is. „Közvetve már bevallottam, hogy az *Athenäum* érthetetlen, s mivel e vallomás az irónia tüzének közepette történt, hát nehezen vonhatom vissza, mert másként jómagam is megsérteném ezt az iróniát.”³⁶

Az érthetlenség érthetővé tétele tehát az *Athenäum* folyóirat példáján nem dedukció útján menne végbe, hanem olyan dialektikus mozgást feltételez, amely az ironikus jelenséget önmagával szemlélteti. Ez az önfelmutató-önérvénytelenítő eljárás egyszersmind az önmagára vonatkoztatott ábrázolás (avagy az abszolút ábrázolás abszolút ábrázolhatóságának) ironikus paradoxona. Schlegel helyesen észrevételezte, hogy az *Athenäum*mal szemben tanúsított értetlenke-

³² Schlegel: „Az érthetlenségről”, 84. o.

³³ Lásd K. T. 108. 231. sk. o.

³⁴ Schlegel: „Az érthetlenségről”, 86. o.

³⁵ Lásd uo. 87. sk. o.

³⁶ Uo. 88.o.

dés oka nagyrészt ezzel az ironikus attitűddel magyarázható. A kortárs kritikusok, többek között Hegel megítélésében, a fennálló rendszerrel szemben alkalmazott ironikus játék öncélú destrukcióként, a történelem átpoetizálása az egyén belső fejlődését is meghamisító torz történelemszemléletként, a szellemi-erkölcsi szuverenitás felszabadításának programja pedig – beleértve a polgári életforma bírálatát, a női emancipáció és a szabad szerelem kérdését – egyenesen erkölcstelenségként tűnik fel. A kora romantikusok *Athenäum*-tervezete és esztétikája mindezek ellenére óriási hatást gyakorol a későbbi romantikus iskolákra és folyóiratokra, jóllehet igazi rehabilitációjára majd csak a XX. század második felében kerül sor.

MESTER BÉLA

Szemere Pál *Élet és Literaturája*¹

A *romantika* különböző *tereit* körüljáró konferenciánk résztvevőiben, konferenciakötetünk olvasóiban jogos hiányérzetet támasztana, ha a terek és térszemléletek sorából kimaradna a kor egyik jellegzetes szimbolikus terének, a *folyóiratok kommunikációs terének* a vizsgálata. Folyóiratot szerkeszteni ugyan nem romantikus dolog a szó semmilyen értelmében sem (aki próbálta, tudja); és a folyóirat mint médium sem a romantika korának találmánya. Az a mód azonban, ahogyan a születő európai romantika különböző csoportosulásai kezelik ezt a szimbolikus teret, mindenképpen figyelemre méltó.

Elöljáróban elegendő két alapvető sajátosságra föl hívni a figyelmet. Az első a különböző szerzői csoportosulások identifikációja lapjukkal. A későbbi korok irodalomtörténetén felnőtt nemzedéknek, amelynek képviselői már a középiskolában megszokták, hogy

¹ Előadásomban és annak írott szövegében fölhasználtam a következő, Szontagh Gusztávról szóló munkáimat: „Szontagh Gusztáv ’magyar filozófiája’”, in Mester Béla: *Magyar philosophia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 2006, 71–143. o.; „Ideggyengeség, hipochondria és aranyér”. Metaforikus beszéd a magyar reformkor szerzőiről”, *Világosság*, 2006/8–9–10, 211–219. o.; „A költőiség mint vád a XIX. század magyar filozófiai vitáiban”, in Bárány Tibor – Rónai András (szerk.): *Filozófia és irodalom*. József Attila Kiadó–L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2008, 190–199. o.

az irodalomtörténetben például a *Nyugat* különböző nemzedékei szerint tájékozódjanak, föl sem tűnik a dolog újdonsága. Pedig mi sem lehetne nagyobb változás az irodalom szociológiai struktúrájában, mint az, hogy a mecénások, mesterek, egykori iskolák, baráti körök mentén szerveződő irodalmi élet fokozatosan átrendeződik magának a közlés médiumainak, az egyre fontosabb folyóiratoknak megfelelő tagoltság szerint. (Miközben persze a mecénások, mesterek, iskolák és barátságok továbbra is fontos szerepet játszanak az irodalmi életben, de másként: lapokat finanszíroznak vagy alapítanak, szerkesztenek.)

A második újdonság a romantika folyóiratainak, de legalábbis némi jellemző orgánumnak a szövegkezelési módja, amely egyenesen következik a folyóirat mögött álló karakteres szerzői csoport belső szerkezetéből, a tagok egymáshoz való viszonyából. Igen gyakran elharapódzik e lapok hasábjain a szerző fogalmával és szerepével való, ma már szórakoztató, a résztvevők számára azonban általában vérsen komolyan vett játék. Gyakori a szerzőség tudatos homályban hagyása, szöveg és más kéztől származó kommentár sokszor összefolyik, a szerkesztőség láthatóan egységként igyekszik tekinteni a különböző szerzőktől származó, egymás írásaira rendszeres reflexiót közlő, sőt elváró lapszámokat. E folyóiratok egyes köteteiben kevés az esetlegesség, annál több a szövegek egymásra vonatkozása. A mai olvasónak sokszor az az érzése támad, hogy nem is annyira folyóiratot, hanem sajátos szerkesztésű *könyvet* tart a kezében. A szerkesztési elv hasonlít a kor divatos napló- és levélregényeiben használt eljárásra: egykor volt, a főhősnek másokkal vagy önmagával folytatott dialógusait szerkeszti valamilyen rafinált egységgé a regényíró, a szerkesztő pedig voltaképpen ugyanezt műveli a lap szerzőinek szövegeivel. (Természetesen nem ő találja ki a szerzőket – bár bizonyára erre is lehetne példát találni –, de mindenesetre válogat közülük, és nem általában kér tőlük kéziratokat, hanem kiprovokálja belőlük a már létező témára, egy már korábban leadott kéziratra, esetleg a saját maga írására való reflexiót.)

A romantika korának folyóiratairól, és ennek kapcsán a fõntebb említett szerkesztési, szövegkezelési eljárásokról már esett szó konferenciánkon a téma klasszikus német példája kapcsán.² Elõadásomban ennek a jelenségnek egyetlen magyar esetével, egyben a romantikát képviselõ nemzedék áttörésének a dokumentumával, Szemere Pál késõbb *Muzáron* címen megjelent *Élet és Literatúra*jával foglalkozom. Természetesen nem lehet célom e jelentõs, sok, késõbb klasszikussá vált író a szerzõi között tudó és a magyar irodalomtörténetben is bõven tárgyalt folyóiratról egyetlen konferencia-elõadás keretei között átfogó képet adni. A folyóirat történetébõl mindössze egy-két vitát emelek ki, amelyben, ha néha látszólag csak igen távoli összefüggésben is, de mindig a nyelv kérdése áll a középpontban, és amelyben olyan szerzõk is részt vettek, akiket a késõbbi historiográfia nem a romantika képviselõjeként tart számon. Elsõsorban a nyelvújítás egyes kérdéseirõl szóló vitáról, valamint Kõlcseynek a késõbb *Vallásfilozófiai töredék* címen emlegetett, ekkor még cím nélkül publikált írása körül kibontakozott polémiairól lesz szó elsõsorban. Elõadásom középponti alakja a mindkét vitában részt vevõ, nem éppen romantikus elkötelezettségérõl ismert Szontagh Gusztáv. Az elõadás során arra a kérdésre is választ keresek, hogy melyek a gyökerei Szontagh pályájában annak a beállítódásnak, amely késõbb a hegelianusok kérlelhetetlen ellenfelévé teszi, majd beleviszi az 1850-es évek úgynevezett „magyar tudós”-vitájába. A szakirodalom ugyanis mindeddig kevésbé figyelt föl arra a sajátosságra, hogy Szontagh ezekben az egészen különbözõ típusú és tárgyú vitákban folyamatosan a nyelvvel kapcsolatos érveket hoz föl, pontosabban vitapartnereinek minden, számára nem elfogadható nézetét nyelvfelfogásukból vezeti le. Ennek az érvelési módnak a gyökerét és Szontagh filozófiai ízlése kialakulásának a forrását egyre inkább irodalmi pályakezdésének körülményeiben, a romantika iránt elkötelezett szerzõkkel való korai ütközésében látom

² Lásd e kötetben Bartha Judit „Az *Athenäum* folyóirat és a Schlegel fivérek esztétikája” címû tanulmányát, 29–42. o.

– a romantika által meghatározott szimbolikus térben, a romantika vezető magyar folyóiratának kommunikációs közegében.

Az említett viták részletesebb taglalása előtt azonban hasznos lesz szólni néhány szót a folyóiratról általában. Szemere lapja, melynek itt tárgyalt első korszakában fő közreműködője az ekkor leginkább családnéve írói névként használt anagrammáján, *Cselköviként* publikáló Kölcsey Ferenc, ritka tisztaságban megjelenő példája a fönt jellemzett önreflektív romantikus folyóirat ideáltípusának. Az egyes lapszámokon belül relatíve nagy terjedelmet kap az előző lapszám egészének és egyes írásainak bírálata. A lapszámokon belüli intertextuális viszonyok is kimódoltan bonyolultak. Címmel jelölt rovatok nincsenek, a szerkesztő azonban folyamatos római számokkal jelzett tömböket képez a közölt szövegekből, ezek egymáshoz tartozása azonban az olvasó számára sokszor nem világos. A befogadó helyzetét bonyolítja, hogy a szövegeknek gyakran nincsen címük. (Valódi vagy ál)névvel közölt írások esetében az aláírás (illetve a nem ritka, levélformában megfogalmazott cikkek alatt a szabályos keltezés) elválasztja ugyan az írásokat, a gyakori anonim írások esetében azonban a szövegek a befogadó számára egybefolynak. Ugyanazon szerző hosszabb írásának fejezetei tipográfiaiilag gyakran világosabban elkülönülnek, mint ugyanez az írás a megelőző szövegtől. (Ilyenek „Cselkövi” vallás-filozófiai töredékei is. Eredetiben, a folyóirat lapjain olvasva a cím nélküli értekezés előtt közölt *Hit, remény, szeretet* című, név nélkül közölt pár soros Szemere Pál-vers eléggé egyértelműen az értekezés cím helyett adott mottójának, és nem önálló alkotásnak látszik. Így a szövegről szóló vitát is *Hit, remény, szeretet*-vitaként ismerte a korabeli közvélemény. A vitában egyébként néha úgy hivatkoznak a versre, mint Kölcsey szövegének részére, és ez ellen tudomásom szerint sem Kölcsey, sem Szemere nem tiltakozik nyilvánosan.) Szemere eljárásában tetten érhető, hogy a felfokozott önreflexió és a lapszámok intertextuális játéka nem annyira a szerzőgárda felfokozott kommunikatív igényéből és erős csoportkohéziójából származik, hanem eleve eldöntött, egyedül Szemere személyes ízlésén és irodalomelméleti

nézetein alapuló szerkesztői koncepció. A szerkesztő igen sokat bíz az olvasóra. Valószínűleg úgy gondolta, hogy lapjával létrehozott egy sajátos, kizárólag egymásra reflektáló nyomtatott szavakból álló kommunikatív teret, amelynek az olvasót a középpontjába helyezve, mintegy belevonva, belekényszerítve az általa konstruált nyelvi univerzum őáltala inspirált, majd moderált vitáiba, ezzel egy sorba helyezte, egy rangra emelte a szerzőkkel. (Más kérdés, hogy a soha ki nem mondott mindenkori szerkesztőségi álláspont megegyezik az-za a konklúzióval, amihez a megfelelően tált viták áttekintése után úgy kell eljutnia az olvasónak, ahogyan azt a szerkesztő megtervezte a számára.) Szemere annyira hű volt saját kommunikációs koncepciójához, melyben saját szerkesztői önmagának a moderátor szerepét osztotta, hogy sohasem volt hajlandó semmilyen formában sem a szerkesztőségi álláspontot közvetlenül megfogalmazó írást közölni folyóirata egyes vitáinak kezdetekor vagy lezárása alkalmából, sőt, az egész vállalkozás kezdetén is szükségtelennek ítélte a szokásos, az új folyóirat törekvéseit bemutató beköszöntőt közzétenni. (Korántsem csupán figyelmetlenségről van szó: barátai és munkatársai közül többen föl hívták a figyelmét ilyesmi szükségességére, ő azonban ezt elvi alapon kerülte, elhárította magától.)

Ebben a hangsúlyozottan nyomtatott betűből épült, romantikus nyelvi univerzumban azután természetesen furcsa akusztikájuk van azoknak a polémiáknak, amelyek magáról a nyelvről, nyelvi univerzumokról szólnak. Ezek között a leginkább szembeszökőek természetesen a Kazinczy Ferenc részvételével zajló véleménycserék. A romantika előtti nemzedék köztisztelőben álló képviselője nyilvánvalóan tényező kíván maradni az új korszakban is, a közös nevezőt a fiatalokkal pedig, úgy tűnik, legkönnyebben a *nyelvi teremtésnek* a saját nyelvújítói praxisával és a romantika programjával is összeegyeztethető gondolatában látják mind ő, mind a folyóirat szerkesztői. (*Élet és Literatúra*: literatúra az életben, élet a literatúrában – a folyóirat címe is magában hordozza a romantika programjának nyelviségét.) Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a széphalmi vezért minden

további nélkül befogadták volna a folyóiratban. Ismeretes egy korabeli csoportkép, amely Kazinczyt a romantikus új nemzedék képviselőivel együtt ábrázolja. Itt az idős mester a befogadás gesztusával színpadiasan kezet nyújt az ifjak egyik képviselőjének, emlékezetem szerint az egyik Kisfaludynak, szinte átadván a stafétabotot. E felhőtlen elismerésről ebben az esetben szó sincs, a folyóiratban tisztelettel, ám távolságtartással fogadják az idős mester megnyilatkozásait. Az egyik nem túl nagy port fölverő, azonban teoretikus tartalmában alapvető kritikát viszont a folyóirat lapjain fiatal embertől, de nem a romantika képviselőjétől kapja. A reflexió a nyelvi közösség természetére vonatkozó alapvető belátáson alapul. A kezdő kritikus, Szontagh Gusztáv, később az úgynevezett „magyar egyezményes filozófia” neves alakja fölfedezi a nyelvi közösségben rejlő *nyelvszokás* fogalmát és erejét, ezt állítva szembe a nyelvtervező elit, avagy a nyelvteremtő zseni alternatíváival a minden vitatkozó fél által elismert jelentőségű és támogatott nyelvújítási programon belül. Szontaghnak a széphalmi vezérrel mondott bírálata csupán annyi feltűnést keltett, amennyi az élő klasszikust kritizálni bátor kezdő szerzőnek mindenkor kijár. Megjegyzéseiben sem ő, sem olvasói aligha láttak mást, mint a nyelvújítás új szavainak elterjesztése tárgyában tett, a korban oly gyakori praktikus megfontolások egyikét. A későbbiek ismeretében viszont az ifjú kritikus megjegyzéseibe a nyelven túli, a nyelvet is meghatározó világ feltételezését vagyunk hajlamosak belelátni, amely éppen a nyelvi univerzum önmagának elégséges voltát létével is hirdető folyóiratban jelenik meg.

A másik, az irodalomtörténetben sokkal inkább földolgozott vita Kölcseynek főntebb már említett írása fölötti hosszú polémia, a korabeli magyar szellemi élet egyik jól dokumentált és fontos következményekkel járó eseménye, melybe később más folyóiratok hasábjain mások is beleszólnak, és amelynek irodalomtörténeti értékelése ma is tart még. A vita rá eső részét Szontagh Kazinczy barátjával, az akkoriban pannonhalmi tanár Guzmics Izidorral folytatja le. (Nyelv-történeti érdekesség, hogy maga a Pannonhalma elnevezés, Guzmics

neologizmusa, éppen e vita során szilárdul meg. A levél formájában írott vitacikkek keltezéseiben Guzmics újabb és újabb változatokkal próbálkozik – többek között a „Pannónia hegye” alakkal – majd egyik viszontválaszában megállapodik a „Pannonhalma” formánál, és a későbbiekben végleg ki is tart mellette.) A vita apropóját felekezeti jellegű ellentétek és megjegyzések adják. Kölcseynek a középkori (vagyis a reformáció előtti) egyházat és benne a pápát becsülő szavai arra indítják Guzmicsot, hogy a protestáns költő szövegét úgy magyarázza, mintha az rokonságban lenne saját, néhány évvel azelőtti tervezetével, melyben a magyarországi keresztény egyházak újraegyesítését javasolja. (Ennek feltétele az lenne, hogy a protestánsok fogadják el a pápa főségét.) A szintén protestáns Szontagh, aki önéletírásának tanúsága szerint ebben az időben határozottan, szinte militánsan élte meg felekezeti identitását, az egész jelenségben – nem ok nélkül – csupán a katolikus terjeszkedés egyik jelét látja, ezért eleve bizalmatlan. Kritikája azonban közvetlenül nem a katolicizmusra vonatkozik, hanem „Cselkövi” írásának ismeretelméleti tartalmára. Ahogyan későbbi önéletírásában a folyóiratcikkeknel sokkal nyíltabban fogalmaz:

„Kölcsey ezen anagramma alatt azon mystikus nézeteket pendített meg, mellyek akkor a vallás és művészet körében [...] többektől Németországban nyilvánítottak, erős ellenmondást gerjesztvén, mert a 19 században valóban helyén nem lehettek többé. [...] Cselkövi okoskodásának veleje azon oly sokszor elcsépett szalmán pontosult össze: az ész érzékfeletti tárgyakban nem képes az igazságot biztosan felfogni 's azért az ember vallási dolgokban kéntelen a kijelentéshez [=kinyilatkoztatáshoz] folyamodni. Ebben én szórul szóra a vakhit proclamatioját láttam mit legkevésbé Kölcseytől, Kalvinyistától 's szabadelvű szónokaink egyikétől várhattam, később, midőn a magyar írókkal közelebbről ismerkedtem meg, rea akadtam a rejtély magyarázatára.”³

³ Szontagh Gusztáv: *Emlékezések életemből*. MTA Kézirattára, Budapest, [1849–1851] Történelm 2-r. 11, 103. o.

E vitával kapcsolatban még két sajátságra kell kitérnünk részletesebben. Az első, könnyebben belátható momentum a vita helye a magyar historiográfiai hagyományban. Irodalomtörténet-írásunk természetesen Kölcsey életművének a feldolgozása kapcsán érinti a vitát, mint a költő elméleti nézetei kikristályosodásának fontos stációját. Stílustörténeti szempontból a romantika dominánssá válásának folyamatához kötik a szöveget és a folyóiratot, amelyben megjelent. Kölcseyhez képest Szontagh a maga jórészt romantika előtti esztetikai nézeteivel, a kritikában (nem romantikus módon) a teória, a filozófia elsődlegességét a fikció praxisával szemben hirdető elveivel,⁴ egyáltalán, filozófus mivoltával háttérbe kellett, hogy szoruljon ebben a diskurzusban. E historiográfiai hagyomány a stílustörténeti szempontok mellett alig érzékeny a vita voltaképpeni tárgyát adó ismeretelméleti megfontolásokra.⁵ A kortársak jóval inkább érteni látszottak a vita eredeti intencióját. Guzmics Izidor, Szontagh közvetlen vitapartnere mindenesetre egyértelműen kifejezi válaszában a kettejük világlátása közötti különbséget: ha Szontagh misztikusnak minősít némely zavaros kifejezést, gondolatot, azt Guzmics némi iróniával dicséretként köszöni. A vita tétje valójában a romantikának a felvilágosodáshoz való (magyar vonatkozásban legalábbis) kibeszéletlen és tisztázatlan viszonya. Szontagh töretlenül képviseli és kéri számon a felvilágosult racionalitást, míg Guzmics „szereti ugyan a fényt”, de bizony csak módjával, és csak akkor, ha „nem túl hideg”.

⁴ Tuskó Simplicius [Szontagh Gusztáv]: „A Literatúrai Kritikás folyóírásokról”, *Tudományos Gyűjtemény*, 1827/7, 91–103. o. Új kiadás in Juhász István (vál., szerk., jegyz., utószó): *Tudományos Gyűjtemény 1817–1841*. Első kötet, Magvető Kiadó, Budapest, 1985. 275–289. o.

⁵ S. Varga Pálnak egy recenzióban tett megjegyzését találtam csupán, amely fölhívja a figyelmet arra, hogy itt mégiscsak egy ismeretelméleti vitáról van szó. Lásd S. Varga Pál: „Rohonyi Zoltán: 'Úgy állj meg itt, pusztán'. Közelítés XIX. századi irodalmunkhoz: Esszék és tanulmányok. Budapest, Balassi Kiadó, 1996, 231 l.”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999/ 1–2, 221–231. o.

A vita másik, jóval rejtettebb eleme áttételesen szintén nyelvelméleti természetű. Ahogyan már Kazinczyval szemben is a tisztán nyelvi univerzum külső, ma úgy mondanánk, nyelvészológiai lehetőségfeltételeire figyelmeztetett, a Kölcsey szövegében fölbukkanó, misztikusnak minősített szálát is úgy értelmezi valójában, mint csak a nyelvben lehetséges elgondolást, amelyet elbír ugyan a papír, de komolyan csak az vehet, aki eltekint a világ nyelven kívüli részétől. Pontosan ebben, egyfajta, a virtuális nyelvi világba való belefeledkezésben marasztalja el Szontagh egyre inkább legkülönbözőbb vitapartnereit, élő és halott, néha a klasszikusok közé tartozó szellemi ellenfeleit. Legjellemzőbb, leplezetlen, hiszen nem a közvetlen nyilvánosságnak szóló, főttebb már idézett önéletírásának szavai már általánosságban jellemzik a legtágabb értelemben vett irodalmárokat, mint az *írás embereit*, sőt, az *írásban élő* embereket. A következő idézetben szereplő *iroda* szót („az irodák emberei”) is ebben a kontextusban kell értelmeznünk. Nem a hivatalnokok, vagy valamilyen mai értelemben irodában dolgozó adminisztratív személyzet sanyarú sorsáról beszél itt Szontagh, hanem az értelmiségi *írószobák*, *dolgozószobák* népéről, jóformán az egész korabeli tintásujjú magyar alkotó értelmiségről:

„Pillants végig az irodák emberein, sáppadt hosszúkás pofáin ráismersz mindenütt; nézd ezt a tudóst, kinek minden tudománya mellett nem volt annyi esze testét épségben fentartani, minő alak ez? Sem élet sem vidorság benne, az aranyér testét szinte eltörpítette ’s elrongált idegei mellett a hypochondria sötét szemüvegén tekinti a világot; szítya hősvérből származván, megretten minden zörrenésre.” (Szontagh idézett önéletírása, 315–316. o.)

Érdemes megjegyezni, hogy a szöveg, burkoltan bár, de közvetlenül Szemere Pálra utal. Ugyanebben az önéletírásban, pár lappal később beszéli el Szontagh azt az anekdotát, mely szerint a Kisfaludy testvérek egyike Pesten mulatván az időt, este későn tért haza. A mai Kálvin tér környékén, közel lévén szállásához, már meg is markolta kabátzsebében a méretes kapukulcsot, amikor a túlsó olda-

lon Szemere Pált vette észre. Odalopakodott Huba vezér sarja mögé (a Szemerék Huba vezérre vezetik vissza nemzetségüket, erre utal a fenti szövegben már általánosságban szereplő „szitya hősvér” kifejezés), hogy megréféálja. „Pénzt vagy életet!” – kiáltott rá a sötétben, a kapukulcsot a költőtárs lapockái közé szorítva. Szemere azonnal elájult az ijedtségtől, Kifaludy szintén megrettenve a történetektől, nagy nehezen föléléstette, majd a két romantikus magyar irodalmár elsírdogált néhány óracsát az útszegélyen ülve.

Szontagh kései élcélődését korántsem tekinthetjük a nyugállományú katonatiszt, a napóleoni háborúk veteránja előítéletének a puska-port sohasem szagolt irodalmárokkal szemben. Ellenkezőleg. Ugyanebből az önéletírásból tudjuk, hogy az általa leírt tünetek, enyhébb formában ugyan, de nála magánál is jelentkeztek. Első kötete kéziratának leadása után pánikszerűen menekül Pestről szülőföldjére, a Felvidékre, hogy az otthoni tájban tett kirándulások és főként az itt vett fürdőkúrák révén kigyógyítsa magát a szó embereinek betegségeiből.

Az *Élet és Literaturában* közölt vitacikkektől kezdve Szontagh egyre élesebben határolódik el mindazoktól a kísérletektől, amelyek valamiképpen önmagának elégséges szóbeli, nyelvi univerzumban gondolkodnak, vagy amelyeket ő ilyennek vél. Kritikája gyakran elyszerűen romantikaellenesnek tűnik, azonban jóval szélesebb körű ennél (Schiller nőábrázolásának a kritikája például jóval meghatározóbb benne, mint a romantikus szerzőké.) Semmiképpen nem szabad elfelejtenünk, hogy e kritika nem irodalmi, és főként nem stílustörténeti jellegű: Szontaghnak filozófiai problémái vannak, és ezeknek a meggondolásainak legfőljebb van néhány irodalomesztétikai következménye is a maguk korában befolyásos regénykritikáira. Leginkább abban érhető ez tetten, ahogyan a lírától tartózkodik, a regények és drámák bírálatában pedig szinte reflexszerűen a nyelvi sík mögé pillant, a szociológiai és a lélektani hitelt kérve számon a szerzőkön. Csupán illusztrációképpen idézem előadásom végén e sajátos nyelvkritika két következményét későbbi pályáján. Az egyik

eset, a „magyar tudós” vita jellegzetes példája szemléletmódjának, a másik, a hegeli pörben vitt szerepe viszont filozófiai tartalma és magyar filozófiatörténeti jelentősége miatt érdemel figyelmet.

Az 1850-es évek hosszan elhúzódó „tudomány, magyar tudós” – vitáját Szontagh maga provokálja egy vigyázatlan cikkével, amelyben összefoglalja a magyar őstörténetről tudható néhány megbízható adatot, majd az e tárgyban akkoriban elburjánzó spekulációk azonnali abbahagyására szólít föl, hogy az így nyert szellemi energiák a gyakorlati tudományokban hasznosuljanak. A cikkel magára haragítja az akkori magyar humánértelmiségnek szinte az egészét, és a halála után is folytatott vitát generál. Az egyre durvább hangnemű vita során egyre karakteresebbé válik vitapartnerei és a saját történelemfelfogása közötti különbség. Mások – például Fejér György, akit, mint hegelianust, a *vanság* sikerületlen magyar terminusának atyját amúgy sem kedvel – mereven ragaszkodnak az írott forrásokhoz, még akkor is, ha azok megbízhatatlanok vagy gyérek. (Fejér például végig kitart a kun/hun etnikumok azonossága mellett pusztán nevük és nevük írásképeinek vélt hasonlósága alapján.) Szontagh mindezek iránt talán az indokoltnál is nagyobb szkepszissel viseltetik, viszont minden szimpatikus neki, ami nem nyelvi, vagyis a népi gazdálkodás és etnográfia adatai, a történeti földrajz, és a még alig létező régészet leletei. Karikírozva a vitát: Fejér mindent elhisz, ami megemlíttetik egy oklevélben, a tárgyak azonban némák számára, míg Szontagh bizalmatlan az egykori krónikásokkal szemben, és csak annak a tárgynak hisz, amit a kezében tart.

Nehezebben értelmezhető Szontaghnak az 1830-as évek hegeli pörében játszott szerepe. A vitát nem ő robbantja ki, de jelentős szerepet vállal benne a Hegel-ellenes oldalon. A vitát sokan és sok szempontból elemezték már, azonban tudomásom szerint eddig nemigen rekonstruálták, hogy Szontaghnak voltaképpen mi is volt a baja a hegeli filozófiával. Egyfajta válasz a romantikus értelmiséggel kapcsolatos tapasztalatai és véleményei fényében fogalmazható meg. Hegel terminológiagyártó szenvedélye és fogalomgyártó termékenység nem

azért ellenszenves Szontaghnak, mintha nem tudná követni a német filozófus gondolatmenetét, hanem elsősorban azért, mert a hegeli terminológia univerzuma élénken emlékezteti a romantikus költő és a fellegjáró őstörténész pusztán szavakból épített világára. (Hegel *elidegenedik a fogalomban*, mondta erről a német kortársak közül Feuerbach.)

A magyar nyelvújítás nyelvészociológiai alapú kritikájától így jut el Szontagh a filozófiai műnyelv hegeli megújításának kritikájáig. Egyik sem jöhetett volna létre a romantikus folyóirat sajátos kommunikációs terének megtapasztalása nélkül. (Mellesleg a folyóirat mint médium közege Szontaghnak ugyanúgy éltető eleme, mint romantikus kortársainak.) Minden kritikájának, reflexiójának végül ugyanaz a veleje: *a nyelven túli valóság fölfedezésének élménye*.

IRODALOM ÉS NYELVÉSZET

KATONA KRISZTINA

Jacob Grimm máig meghatározó grammatikájáról

Jacob Grimm nevét meghallva tízből tíz embernek a „Grimm testvérek” fogalom jut az eszébe, s ha azt kérdeznénk, hogy a testvérpár miről híres, akkor tízből kilencnek biztosan mesegyűjtő, meseíró munkásságuk, azaz a Grimm mesék idéződnének fel elsőként. Hosszú életük során – Jacob hetvennyolc, Wilhelm hetvenhárom évet élt – tevékenységük azonban mind a kutatás, mind az alkotás terén ennél sokkal szélesebb skálán mozgott. Kutatómunkájuk, kiadott műveik, elvégzett feladataik alapján ugyanis a testvérpár a modern német filológiai kutatások atyjának tekinthető, Jacob Grimm, a testvérpár idősebbik tagja pedig a mai germanisztikai szakág megalapozójának. Jacob Grimm, aki végzettségét tekintve jogász volt, s ennek megfelelően élete során magántitkári, ügyészi, diplomáciai feladatokat is ellátott, könyvtártudósként, filológusként, a régi német irodalom kutatójaként, nyelvészként, szótáríróként egyaránt jegyzett személy. Nyelvészként az ógrammatikusok egyik legfontosabb képviselője volt, *Deutsche Grammatik* című műve, melyet 1819 és 1837 között adtak ki, a német nyelvészet máig meghatározó alpműve. Jacob Grimm e nyelvészeti fő művének, amely tizennyolc év alatt közel négyezer oldalt kitevő négy kötetben jelent meg, tudománytörténeti szempontból legfőbb novuma, hogy szakít a nyelvnek és a nyelv vizsgálatának korábbi felfogásával.

A nyelvészet, a nyelvek rendszeres stúdiuma a 19. századig az ókori grammatikusok által kijelölt úton haladt. A nyelvleírás szemléletének ez a módja – melynek alapvető célja, hogy a nyelvet, illetve valamely nyelvnek történetileg meghatározott alakját, azaz egy nyelvállapotot, többé-kevésbé pontosan és teljesen szabályokba foglalja – az adott nyelv aktuális időegységbeli állapotáról ad képet az „egyidejűleg” használt kifejezési eszközök rendszerére támaszkodva. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a 19. századot megelőző korszakok nyelvtudósai ne vettek volna tudomást arról, hogy az élő nyelv nem állandó, idővel átalakul, hiszen a grammatikát részben éppen az az igény hozta létre, hogy egy régebbi nyelvállapot ismerete veszendőbe ne menjen, ám a nyelvek átalakulásának folyamata ez idáig nemigen vált rendszeres vizsgálat tárgyává.¹

A 19. század kezdetén viszont a nyelvek vizsgálatának uralkodó irányává a történeti szemlélet vált. Ebben az időben „utat tör magának a felismerés, hogy a nyelvek átalakulása nem elszigetelt és véletlen változások következménye: maga a nyelv a beszélők szándékától függetlenül, saját törvénye szerint szakadatlan mozgásban van, és ez mozgás feltárható, ha egybevetjük azokat az alakokat, amelyeket a vizsgált nyelv sorra felvett története folyamán.”²

A történeti nyelvészet alapítói, akik tehát nem értettek egyet a grammatika tárgyának szinkrón nyelvállapotok leírását jelentő meghatározásával, olyan grammatikára törekedtek, amely az adott struktúráját mint egy történeti folyamat eredményét tárja fel, mutatja be, és az a nézet, amely szerint csakis egy történeti nyelvtan tarthat igényt tudomány rangjára, a 19. század folyamán egy előítélet szilárdságát vette fel. E szemlélet meglapozásában és általánosan elfogadottá tételében nagy szerepe volt Grimm *Német nyelvtanának*.

¹ Vö. Telegdi Zsigmond: „Egy fordulópont a grammatika történetében: hagyományos nyelvtan bírálata és megújításának programja Saussure előadásaiban”, in uő: *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974, 7–30. o.

² Uo. 7. o.

Írásom további részében a tudománytörténeti előzmények feltárásával arra keresek választ, hogy milyen konkrét előzmények, művek vezették Jacob Grimmet a történeti megközelítés irányába, majd nyelvészeti fő műve kapcsán a grammatika és a historizmus fogalmának értelmezéséről kívánok szólni. A *Grammatika* jelentőségét hangsúlyozandó ezt követően arra vállalkozom, hogy bemutassam a mű felépítését, illetve egy részlet kiemelésével pedig érzékeltessem a történeti szemlélet érvényesülésének mibenlétét.

A *Deutsche Grammatik* létrejöttének előzményeit számba véve elsőként annak a korszaknak a társadalmi igényét kell kiemelnünk, amelyben a mű keletkezett. A 18–19. század fordulóján a romantizmus talajából sarjadóan ez nem más, mint kíváncsi a nemzeti összetartozás kifejezésére, valamint ezzel összefüggésben a saját nemzeti múlt felé való fordulás. E szellemiség jegyében értékelődött föl a néphagyományok, ezen belül is különösen a népköltészet iránti érdeklődés, emellett pedig a nemzeti egységet is szimbolizáló nyelv kutatásának a kérdése. Az ennek való megfelelés vagy éppen az ennek kialakításában való közreműködés termékei tehát a testvérpár nevéhez köthető, a régmúlt kultúrkincseit megőrző mesegyűjtemény, valamint Jacob Grimm nyelvtörténeti munkája.

A társadalmi igények mellett természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelvészeti munkák ösztönző hatását sem. E tekintetben alapvetően meghatározó szerepe a szanszkrit nyelv és irodalom felfedezőjének, az angol tudós és jogász Sir William Jones munkásságának volt. Az indoeurópai nyelvek vizsgálata szempontjából első nagy sikernek számító megállapítását 1786. február 2-án Kalkuttában az általa is alapított Royal Asiatic Society nyitó ülésén fogalmazta meg. Kutatásai során a szanszkrit, a görög és a latin nyelvek elemzésével Sir William Jones arra a következtetésre jutott, hogy a szanszkrit nyelv árnyaltabb a görögénél és gazdagabb a latinnál, s e három nyelv közös forrásból ered. E gondolattal nemcsak a közös forrás keresésére irányította a figyelmet, hanem az összehasonlító nyelvtudomány magvait is elhintette. A nyelvészeti munkák közül közvet-

len előzménynek kell tekintenünk Friedrich von Schlegel 1808-ban Heidelbergben megjelent *Über die Sprache und Weisheit der Indier* című híres művét, amelyben célul az indoeurópai nyelvek közös őseinek megtalálását tűzi ki. Kutatásainak eredményeként állapítja meg, hogy „az indiai nyelv a régebbi, a többiek viszont későbbiek nála, és belőle származnak”. Emellett Schlegel hangsúlyozta a nyelvek „belső szerkezetének” fontosságát a köztük fennálló rokonsági kapcsolatok felderítésében, és úgy látszik, hogy a „*vergleichende Grammatik*” (összehasonlító nyelvtan) műszó, amely még ma is széles körben használatos az egész történeti és összehasonlító nyelvészet megjelölésére, eredetileg tőle származik.³

Schlegel munkája mellett meghatározó szerepű alkotásnak tekinthető még Franz Bopp 1816-ban Frankfurt am Mainben megjelent *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* műve, amely fordulópont volt a nyelvészet történetében. Ebben Bopp az indoeurópai nyelvek grammatikájának egy részterületén, az igeragozásban bizonyította e részrendszerek – s így az indoeurópai nyelvek – rokonságát.

E két német szerző munkáin kívül feltétlenül említést kell tennünk az indoeurópai nyelvészet nagy dán alakjáról, Rasmus Raskról, akinek 1818-ban dánul megjelent *Undersøgelse om det gamle nordiske eller islandesprogs oprindelse* című munkája szintén nem volt ismeretlen Grimm számára.⁴ Rask e könyvében „betűátmenetek”-ről értekezve tulajdonképpen a szabályos hangmegfelelésekről szól részletesen. Grimm a *Deutsche Grammatik* második, 1822-es kiadásában e kötet tanúságait felhasználva ad a szabályos hangmegfelelésekről terjedelmes elemzést.

³ Szendrei László: „Egy halódó történelmi mítosz, az árja invázióelmélet kialakulásának vázlata”, *Könyv és Könyvtár* (27), 2005. = http://konyveskonyvtar.lib.unideb.hu/2005/cikkek/8_Szendrei.pdf

⁴ Fodor István: *Mire jó a nyelvtudomány?* Balassi Kiadó, Budapest, 2001, 20. o.

Végül, de nem utolsó sorban a *Grammatika* megírásának ösztönzése szempontjából nem hagyhatjuk említés nélkül Carl von Savigny személyét. Savigny ugyanis, aki a történeti jogi iskola megalapítója volt, a fiatal Grimmre marburgi diákévei alatt valamennyi tanára közül a legnagyobb hatást gyakorolta. „Tőle tanulta meg az igazi induktív kutatást, azt a törekvést, hogy igazi, tiszta forrásokból merítsen, amelyeknek vizét a „doctrina” nem zavarta meg; tőle tanulta meg a jogi intézményeket történeti szemmel vizsgálni, tőle „das Sein aus dem Werden zu begreifen.”⁵ E professzora iránti tiszteletét az is jól tükrözi, hogy *Grammatikáj*át neki ajánlja.

A Savignynak ajánlott *Deutsche Grammatik*, ahogy arra már fentebb is utaltunk, a történeti nyelvtudomány egyik meghatározó műve, előszavát a történeti nyelvészet manifesztumaként tartják számon. E bevezető alapján kimondható, hogy Grimm kilépve elődei sorából, a grammatika egészen új felfogását képviseli. A hagyományos nyelvtan létjogosultságát elvitatva tudományos nyelvtant követel, és ezt a nyelvtant közelebből mint történetit határozza meg. Grimm szerint ugyanis a jelenlegi nyelvtani struktúra, azaz a mai formák csak úgy, csak az által válhatnak érthetővé, ha azokat visszavezetjük előző, régi és legrégebbi formákra.⁶

Grimm munkásságát tekintve a hagyományos leírás helyébe lépő történeti szemlélet kizárólagosságát a megfogalmazott gondolatokon túl jól szimbolizálja az is, hogy a germán nyelvek monumentális összehasonlító-történeti nyelvtanának egyszerűen csak azt a címet adja, hogy *Deutsche Grammatik*.

A grammatika fogalmának grimmi értelmezését követően a mű kapcsán azt is tisztáznunk kell, hogy Grimm számára mit jelent a történeti szemlélet, a történetiség lényege. Telegdi Zsigmond *A „történeti*

⁵ Gombocz Zoltán: „Nyelvtörténeti módszertan”, in uő: *Jelentés és nyelvtörténet*. Akadémiai, Budapest, 1997, 74. o.

⁶ Telegdi Zsigmond: „A ’történeti nyelvtan’ kettős értelme”, in *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, 1967, 287–300. o.

nyelvtan” *kettős értelme* című tanulmányában a história fogalmának a nyelv vizsgálatára is vonatkozó értelmezéseit számba véve megállapítja, hogy „Jacob Grimm is ismeri azt a gyakorlatot, amely a „historisch” szóval az empiria szférájára utal”⁷, de az „ő történeti nyelvtana arra van hivatva, hogy meghaladja a puszta históriát (empíriát), azt ami a történeti megismerés tárgya, tapasztalati adottság, érthetővé tegye.”⁸ Az aktuális grammatikai struktúra megértéséhez – Grimm véleménye szerint – azoknak az alakoknak a feltárására, levezetésére van szükség, amelyen keresztül a tényleges fejlődés megvalósult. Munkája során tehát a nyelv átváltozását veszi tárgyal az idő folyamán, s ezzel egy teljesen új diszciplinának a megalapítójává válik.⁹ Ez a nyelvek változásának, magának a nyelvnek új, mélyebb felfogásán alapuló nézet azonban Grimm alkotásában nem tud kiteljesedni, mivel „Grimm nem bízik abban, legalábbis nem eléggé, hogy az értelem többre is képes, mint számba venni és összekötni a tényeket.”¹⁰ Ennek alapján kimondható, hogy Grimm, noha egy magasabb gramma-

⁷ Uo. 295. o.

⁸ Uo. 296. o.

⁹ Erre vonatkozó gondolatait – Gombocz Zoltán fordítása nyomán – az alábbiakban érhetjük tetten: „Az a gondolat, hogy a német nyelv történetének megírására vállalkozzam – írja Grimm az előszóban –, már régóta élénken foglalkoztatott. Az ónémet források szorgalmas olvasgatása közben nap-nap után olyan alakokat és tökéletességeket vettem észre, amelyekért mi, nyelvünk mai állapotát véve szemügyre, a görögöket és a rómaiakat irigyelni szoktuk; nyomok, amelyek emebben töredékesen és mintegy megkövülten fennmaradtak, lassanként világosakká lettek előttem, s az átmeneteket megfejtettem, ha az újat a középső mellé soroltam, s ha a középső a régivel kezdet fogott. Egyszersmind feltűnő hasonlóságok mutatkoztak a testvérnyelvek között, s egymástól való eltéréseik eddig észre nem vett viszonyait. Ezt a folytonos és megszakítatlan kapcsolatot legapróbb részleteiben is kutatni és előadni nagy és folytonos feladatnak tetszett, s tervem kivételében olyan tökéletességre törekedtem, hogy az, amit valójában nyújthattam, messze a terv mögött maradt.” Gombocz: „Nyelvtörténeti módszertan”, 73. o.

¹⁰ Telegdi: „A „történeti nyelvtan” kettős értelme”, 300. o.

tika úttörőjeként lép fel, s művében valóban hatalmas anyagot dolgoz fel, mindvégig fogva marad az empiria korlátaiban.¹¹

Felvillantva annak a gondolkodásnak, annak a történetiség-felfogásnak a lényegét, amely Grimm nyelvtanának alapját jelenti, s amely felfogásból egyben a történeti nyelvészet gyökerei fakadnak, a továbbiakban a kitűzött cél konkrét megvalósulásának megismeréséhez céljából a *Grammatika* felépítését ismertetjük, valamint a grammatika feldolgozásmódját illusztráljuk.

A grammatikai hagyomány kritikájával fellépő történeti szemléletű nyelvészet, amely a grammatikát empiriából, a tapasztalatot rögzítő megfigyelések halmazából kívánta tudománnyá változtatni a nyelv struktúrájának egészként való bemutatásával és magyarázatával, a 19. század folyamán – Grimm tevékenységének is köszönhetően – nagyszabású munkát végzett. Ugyanakkor „a nyelvi struktúrák elemzésének terén voltaképpen konzervatívnak mutatkozott: a hagyományos grammatikát, ha nem is tekintette tudománynak, elfogadta mint nyelvvállalatok leírásának módszerét, fogyatékosait mintegy kívülről, a történelmi előzmények bevonásával igyekezett elhárítani”¹²

A *Deutsche Grammatik* e hagyományos grammatikához való kötődését jól mutatja makroszerkezetének sajátossága, amely hűen követi a klasszikus görög és latin grammatikák szerkezeti felépítését. Ennek megfelelően a mű négy részben tárgyalja a grammatikatörténetet. Az első kötet a négy részből kettőt tartalmaz, címei *Erstes Buch von den Buchstaben* és *Zweites Buch von den Wortbiegungen*, azaz a betűkről és a „szóhajlítás”-ról szólnak. A grammatika második és harmadik kötete egy egységet alkotva szól mindarról, amit Grimm a „szóképz(őd)és, szókialakulás” témakörébe utalt, e fejezet címe: *Drittes Buch von der Wortbildung*. A negyedik kötet, amely a *Grammatika* negyedik fejezete is egyben, s a „szószerkesztéstan” körébe

¹¹ Vö. uo. 297. skk. o.

¹² Uo. 3–4. o.

tartozó problémákat tárgyalja, természetesen Grimm törekvéseinek megfelelően címében (*Viertes Buch Syntax*) szintén felidézi az ókori klasszikusokat, s a *Grammatika* betűkről, azaz a beszédhangokról szóló első fejezetében Grimm a germán nyelvű írások tanulmányozására alapozva, forrásait idézve tárja az olvasó elé a német nyelv történetének különböző korszakaira jellemző hangrendszert, az összehasonlító nyelvészet kutatásait felhasználva ugyanezt megteszi egyenként a germán nyelvekre vonatkozóan is. A kötet e fejezetének egyes alfejezetcímei – amelyek rendben az 1. táblázat adatai szerint jelennek meg – a teljes nyelvtan tanulmányozása szempontjából azért is kiemelendők, mert eligazítást adnak az olvasó számára a tekintetben, hogy a *Grammatikában* Grimm mely germán nyelvek, mely korszakainak írásos forrásaira támaszkodik.

DEUTSCHE GRAMMATIK I. kötet¹³

ERSTES BUCH VON DEN BUCHSTABEN 1-595	Von den buchftaben insgemein 1-33 Gotifche buchftaben 33-74 Althochdeutfche buchftaben 74-201 Altächfifche buchftaben 201-222 Angelfächfifche buchftaben 222-269 Altfriefifche buchftaben 269-281 Altnordfifche buchftaben 281-330 Mittelhochdeutfche buchftaben 330-452 Mittelniederdeutfche buchftaben 452-466 Mittelniederländifche buchftaben 466-506 Mittelenglifche buchftaben 506-517 Neuhochdeutfche buchftaben 517-528 Neuniederländifche buchftaben 528-540 Neuenglifche buchftaben 540-545 Schwedifche buchftaben 545-558 Dänifche buchftaben 558-571 Allgemeine vergleichung 571-595
---	--

1. sz. táblázat

E fejezet utolsó alfejezete, melynek címe *Allgemeine vergleichung*, tartalmazza a Grimm első törvényeként is emlegetett *Erste Lautverschiebung*-ot.

Az első kötet második fejezete, azaz a *Grammatika* második könyve a névszók deklinációjának és az igék konjugációjának rendszerező áttekintését adja, az első táblázatban jól nyomon követhető sorrendben. A kétszázharminckilenc oldalon taglalt, bőséges példatárral

¹³ Jacob Grimm: Deutsche Grammatik. Erste Theil, Dietrich, Göttingen, 1822. (Második kiadás.)

alátámasztott névszóragozási rendszert követően természetesen a fejezet végéről sem maradhat el az összehasonlítás, mely *Allgemeine vergleichung der declinationen* címen meg is jelenik. A nyelvenként és/vagy korszakonként megjelenített konjugáció leírására valamennyi alpont esetében hasonló szisztémával kerül sor. Mindegyik alpont esetében az adott nyelvre vonatkozó paradigma jelenik meg elsőként, majd ezután *Anmerkung* címszó alatt nyelvi adatok bőséges felsorakoztatásával magyarázó megjegyzések következnek. Az alfejezetet ebben is az összehasonlítás eredményeit bemutató gondolatsor zárja *Allgemeine vergleichung der conjugationen* címmel.

A Grammatika 1826-ban megjelent második és 1831-ben kiadott harmadik kötete szerkezetileg egy egységet alkot. A két kötet összehasonlítását jól mutatja, hogy Grimm a második kötet bevezetőjének utolsó bekezdésében előrevetíti nemcsak a második, hanem a harmadik kötet fejezetcímeit is, s terveit is így fogalmazza meg: „Die einzelnen wortbildungen handle ich nach folgendem plane ab: cap. I. innere wortbildung; cap. II. ableitung; cap. III. zusammenfetzung; cap. IV. V. bildung des pronomens und der partikeln (es ist rathsam, dieſe zum theil verdunkelten und einer früheren ſpachniederſetzung gehörigen wörter abzuſondern); cap. VI. lehre vom genus oder der motion; cap. VII. comparation; cap. VIII. diminution; cap. IX. negation.”¹⁴

A két kötet fejezetcímeit bemutató második táblázatból kiolvasható, hogy a kidolgozás és ennek köszönhetően a végeredmény is a tervezettek szerint haladt, sőt az elkészült munka még egy fejezettel ki is bővült. A X. *Frage und antworte* című fejezet elejére azonban hozzáteszi, hogy „Zum beſchluß der wortbildungslehre und des ganzen dritten buchs handle ich in zwei abſchnitten das verhältnis der frage und antwort ab, infofern es auf die form der dazu dienenden wörter einfluß zeigt. Es hängt allerdings, gleich dem der negation, tiefer mit der ſyntax zuſammen, als die vorhergehenden capitel

¹⁴ Grimm: *Deutsche Grammatik*. Zweiter Theil, 4–5. o.

und beide laßen sich, ohne schon einiges aus dießer vorwegzunehmen, nicht genau erörtern; doch bringt es vorthail, daß sich eben den wortformen eine beföndere aufmerkſamkeit, die ihnen dort nicht ſo zu theil werden kann, zuwende.”

2. kötet DRITTES BUCH VON DER WORTBILDUNG	III. Wortbildung – einleitung 1-5 ERSTES CAPITEL VON DER BILDUNG DURCH LAUT UND ABLAUT 5-89 ZWEITES CAPITEL VON DER ABLEITUNG 89-405 DRITTES CAPITEL VON DER ZUSAMMENSETZUNG 405-985 Nachtrag 985-1020
3. kötet DRITTES BUCH	VIERTES CAPITEL PRONOMINALBILDUNGEN 1-87 Fünftes capitel – Adverbia 88-310 sechstes capitel – Genus 311-563 siebentes capitel – comparation 564- 707 Neuntes capitel – negation 708-750 zehntes capitel – Frage und antwort 751-769 Nachtrag 770-788

2. sz. táblázat

A IV. kötetben, amely a szintaxis, azaz a szavak szó szerkezetekké és mondatokká szerkesztésének szabályait leíró rész, Grimm az alábbi fejezetek kidolgozását tűzte ki célul: „Ich schreite nach folgendem plan zu werke. die beiden ersten abschnitte sollen den einfachen satz

im verbum und im nomen untersuchen; der dritte wird den mehrfachen satz, der vierte die verbindende conjunction und die negation erörtern, der fünfte sich endlich über die wortfolge verbreite.”¹⁵

A terv azonban csak részben valósult meg, mivel a *Grammatika* e IV., záró kötetében a közel ezer oldalon a tervezett öt fejezet közül csak kettő kidolgozására került sor. Mindkét fejezet az egyszerű mondatot vizsgálja: az első az ige kérdéskörébe tartozó problémákkal foglalkozik, a másik pedig a névszói csoport elemeivel kapcsolatos kérdéseket tárgyalja, természetesen e fejezetek során is érvényesül a szerző történeti szemlélete.

A nyelv leírásának Grimm által alkalmazott módjáról, azaz a grimmi történeti szemlélet lényegéről elméletben már szóltunk. Az általa alkalmazott eljárás gyakorlati megvalósulásának szemléletesebbé tételét azonban leginkább a grammatika egy kis szeletének felidézésével érhetjük el. Az alábbiakban ennek szellemében következzenek tehát egy konkrét példa a harmadik kötet *Adverbia* című fejezetéből. Ez a fejezet a tényleges határozószókon kívül, még három grammatikai kategóriát, vagyis az előjárószókat (*Praepositionen*), a kötőszókat (*Conjunctionen*), valamint az indulatszavakat (*Interjectionen*) is tárgyalja. Ezen alfejezetek közül a prepozíciók leírásából választott két pont azáltal, hogy benne jól érzékelhetően elkülönülnek a számba vett nyelvi tények, valamint azáltal, hogy kísérlet történik a tények közötti összeköttetés feltárására, az illusztrálás kitűnő lehetőségét biztosítja.

„goth. *in*; ahd. mhd. nhd. *in*; altf. altfrif. mnl. nnl. *in*; agf. *in*, aber meist durch on verdrängt; altn. *i*, schwed. dän. *i*; identisch mit das lat. *in*; gr. *ἐν*, altpreuß. *en*, litth. *i*, dagegen entbehrt die indische und flavische fchprache einer einftimmenden partikel, und kann ihrer ent-rathen, da die flexion des localis ihre bedeutung übernommen hat. Dem deutschen *in* liegen die localpartikeln *inna* (intus) *inn* (intro)

¹⁵ Grimm: *Deutsche Grammatik*. Vierter Theil, 2. o.

innaPrô und *innana* (oben f. 200) fichtbar nah, und Bopp vermuthet eine verwandtschaft mit dem pronominalstamm *i*.¹⁶

„*undar*; ahd. *untar*, mhd. nhd. *unter*; agf. *under*; altfrief. *under*, mnl. nnl. *onder*; altn. *undr*; dän. fchwed. *under*. der wahrſcheinliche ſtamm iſt *und* (ad) vgl. f. 255; das lat. *inter* iſt nahe verwandt, obgleich fein T derivativ ſcheint, wie das in ſubter, praeter, intra, extra. Das goth. *undar* und *uf* begegnen ſich in der bedeutung *ὑπό*, nicht aber das ahd. *untar* und *oba*.“¹⁷

A nyelvészet lelkét a régebbi alakok szemléletétől váró Grimm munkájában, ahogy ezt a fenti példák is mutatják, nemcsak a német nyelv korábbi alakjaihoz tér vissza, nemcsak a germán nyelvek adatait hívja segítségül, hanem ahol csak lehetséges, ott az olvasó elé tárja a latin, görög, sőt szanszkrit előzményeket is.

Grimm nagyszabású alkotásának a fenti gondolatsor mentén történt kifejtése korántsem bír – terjedelmét tekintve nem is bírhat – a teljesség igényével. Célom az volt, hogy ráirányítsam a figyelmet Jacob Grimm életművének a mesegyűjtésen kívül egy – csak szűkebb körben ismert – szegmensére. A *Deutsche Grammatik* megírásához vezető út, valamint a szemléletét tükröző elméleti háttér felvázolásával, továbbá a *Grammatika* makroszerkezetének bemutatásával és a kiemelt részlet közzétételével ízelítőt szerettem volna nyújtani ebből, a hagyományos grammatika korlátait áttörni szándékozó – s e szándékot részben meg is valósító – műből.

¹⁶ Grimm: *Deutsche Grammatik*. Dritter Theil, 252. o.

¹⁷ Uo. 260. o.

AZ IRODALOM

TIMÁRNÉ HUNYA TÜNDE

Sehrezád ébresztése

*Orientalizmus és romantikus elemek
Wilhelm Hauff meséiben*

„Napkelet – minden csodák otthona, ... oly különös jeleket és rejtélyeket találhatunk ott, melyek még a magukat okosabbnak tartók számára is feladják a leckét” – olvashatjuk Wilhelm Heinrich Wackenroder és Ludwig Tieck keleti meséjének kezdő sorait a *Phantasien über die Kunst* című kötetükben. A romantikus irodalmi alkotások kedvelt helyszínei között szerepel az egzotikus kelet. Ez nem véletlen. A 18. század vége óta az európai ember „a Kelettel mint valami pót-énnel, titkos ellentettel szemben” próbálta megfogalmazni saját kultúráját, kilétét. Az orientalizmus mint fogalom, épp „az európai kultúra megszilárdulásának és önazonossága kialakulásának szempontjából” tett szert óriási jelentőségre.¹ Edward Said felhívja a figyelmet a szépirodalmon belül az egyes szerzők közötti kifejezés- és megformálásbeli különbségekre, melyek egyben a közel-keleti, arab szöveghagyományhoz fűződő viszonyra is rávilágítanak.

Jelen tanulmány Wilhelm Hauff *Mesék almanachja, művelt ifjak és leányok részére* című kötetének kapcsolatát vizsgálja az *Ezeregy-*

¹ Edward W. Said: *Orientalizmus*. Európa, Budapest, 2000, 13. o. Ford. Péri Benedek

éjszaka meséinek gyűjteményével, valamint az európai népmesei hagyományokkal. Azt a kérdést veti fel, milyen értékeket hozhat létre a romantikus világlátás és a középkori arab mesevilág együttélése. Wilhelm Hauff meséinek szüzséje egyedi, csakis a szerzőre jellemző. Ám meseszöveg közben folyamatosan építkezik az európai népmesei elemekből, valamint az *Ezeregyéjszaka meséinek* motívumkincséből. Mivel a mesei attribútumok kapcsolódásának módja véletlenszerű, illetve Hauff nem egyszerűen átveszi, hanem újraértelmezi a motívumkészlet elemeit, ezért műveiben megváltozik a népmesei jelentéstartalom.

Az *Ezeregyéjszaka meséi* Wilhelm Hauff kedvenc olvasmánya volt; nagyapja könyvtárában olvasta először az arab mese gyűjteményt.² A mesék stílusa megfelelt a 19. századi irodalmi ízlésnek, hiszen Antoine Galland, akinek nevéhez a legrégebbi, 14. századi szíriai kézirat publikálása és szövegfeldolgozása fűződik, száműzte a szövegből az erotikus és a polgári erkölcsöktől idegen, kegyetlen részleteket. Gondosan megőrizte viszont az egzotikus környezet varázsát. A 19. század közepéig Galland szövege mértékül szolgált minden kiadáshoz, még arabra(!) is visszafordították.³ Hauff 1824-ben hozzájuthatott a híres Hammer-féle kiadáshoz is, amely újabb, addig még ismeretlen mesékkal, elbeszélésekkel egészítette ki a gyűjteményt.⁴ (1820-tól 1824-ig a tübingeni egyetemen tanult teológiát,

² Az *Ezeregyéjszaka meséi* számos más meseíró is megihlettek; Hans Christian Andersen *Den flyvende kuffert*, *Nattergallen*, Oscar Wilde *The House of Pomegranates*, a Grimm testvérek *Simeliberg*, *Der Geist im Glas*, *Der Fischer und seine Frau*, *Tischlein deck dich* című meséin Ranke egyértelműen kimutatta a mese gyűjtemény hatását. Vö. Karl Ranke: *Orientalische Stoffe in den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. Walldorf, 1951.

³ Bettina Kümmerling-Meibauer: „Alf Laila-wa-Laila”, in *Klassiker der Kinder- und Jugendliteratur* Band I., Metzler, Stuttgart, 2004, 35. o.

⁴ Joseph Freiherr von Hammer: *Der Tausend und Einen Nacht noch nicht übersetzte Märchen, Erzählungen und Anekdoten*. Stuttgart, 1823, illetve Tübingen, 1824.

filozófiát és filológiát, 1824-től 1826-ig pedig Stuttgartban lakott, ahol a hadügyminiszter, Hügel báró gyermekeit tanította.)

Wilhelm Hauff mindössze 25 évet élt, s csupán három esztendő adatott neki alkotásra. 1824-ben Stuttgartban, a von Hügel családnál házitanítószkodott; kis tanítványait szórakoztatta azokkal a mesékkel, melyeket gyermekkorra óta rendszeresen, szívesen talált ki és adott elő testvéreinek, játszótársainak. Akárcsak hajdani „csodálói”, új közönsége is lelkesen fogadta történeteit. A szerzőt édesanyja arra biztatta, hogy adja ki nyomtatásban meséit. Így született meg a *Mesék almanachja, művelt ifjak és leányok részére* három, egymást követő kötete. 1825-ben a stuttgarti Metzler Kiadónál *A karaván* című történet által keretbe foglalt mesék, 1827-ben, illetve 1828-ban, szintén Stuttgartban, de már a Franckh Kiadónál nyomtatták ki az előzővel azonos című, ám kerettörténeteik alapján gyakran *Alexandria sejkje meg a rabszolgái* és *A spessarti fogadó* címmel azonosított köteteit⁵.

Az első két kötet helyszínéül az egzotikus keletet választja Hauff, s a harmadik kötettel „tér haza”, szülőföldjén keresve a csodákat, melyeket mindhárom almanachban meg is talál – azok a mindennapokban, közöttünk bukkannak fel, akárcsak Hoffmann és Andersen meséiben. Az utóbbi két kötetet Daniel Fohr rézmetszeteivel illusztrálva publikálták. E tanulmány keretei között a *Mesék almanachja, művelt ifjak és leányok részére* kötet első két meséjének elemzésére kerülhet sor. Ezek egyike az a keretelbeszélés, amely a mesegyűjtemény egészének bevezetésére szolgál (*Mesék almanachja*); a másik alkotás pedig *A karaván* című ciklus első meséje.

Pfäfflin szerint Wilhelm Hauff azért választotta kötetéhez a 19. században oly divatos, elegáns szépirodalmi almanach-formát, hogy

⁵ Wilhelm Hauff: *Märchen-Almanach auf das Jahr 1826, für Söhne und Töchter gebildeter Stände*. Band I., Metzler, Stuttgart, 1825; Band II., Franckh, Stuttgart, 1827, Band III., Franckh, Stuttgart, 1828.

meséi nagyobb népszerűségnek örvendjenek; ifjak és felnőttek egyaránt szívesen vegyék a kezükbe e könyveket.⁶

Az első kötet elé illesztett, *Mesék almanachja* című keretelbeszélés felfogható az írói szándékot felfedni kívánó ars poeticaként. Másrészt a mesegyűjtemény kerettörténetbe ágyazása – mint szerkesztési forma – visszavezethető az *Ezeregyéjszaka meséi*hez, illetve annak indiai gyökereihez⁷. Az *Ezeregyéjszaka meséi* – az elbeszélői lelemény szerint – azért születtek, hogy csillapítsák a felesége által megcsalt (a gyermekirodalmi változat szerint csak viszont nem szeretett) Sahriár király rettentő haragját.⁸ Az előre megbeszélt tervnek megfelelően, síró kishúgát (és főleg a királyt) este meséléssel vigasztalja Sehrezád, „a mese ugyanis megkönnyebbíti a szívet, s oly porhanyóvá teszi az ember lelkét, hogy az álom magvai könnyen kicsíráznak benne”.⁹ A cselekmény lezárása helyett újabb, az előzővel összefüggő történet mesélésébe kezd Sehrezád, így akarván elkerülni hajnalban a kivégzést. A több mint háromszáz mese gyűjteményét eredetileg nem zárta le a kerettörténet boldog véggel.¹⁰ A komplex cselekményve-

⁶ Friedemann Pfäfflin: *Wilhelm Hauff, der Verfasser des „Liechtenstein“. Chronik seines Lebens und Werkes*. Metzler, Stuttgart, 1981.

⁷ Bettina Kümmerling-Meibauer: Alf Laila-wa-Laila, 34–37. o.

⁸ A nagyhatalmú uralkodó a szégyent azzal igyekezett megtorolni, hogy minden nap újabb szűz leányt vett feleségül, s másnap kivégeztette ifjú feleségét, elkerülendő ezzel az újabb megcsalás lehetőségét. Amikor nagyvezíre leányára, Sehrezádra került a sor, az okos leányként, könyvek bűvárlójaként, mesék ismerőjeként jellemzett leány cselhez folyamodott.

⁹ „Sehrezád mesélni kezd”, in Rónay György (ford., feldolg.): *Az ezeregyéjszaka legszebb meséi*. Móra, Budapest, 1972, 11. o.

¹⁰ Galland fordításában a mesék sora nem Sehrezád sorsának elrendezésével fejeződött be. Csak a későbbi szövegekbe került bele olyan variáns, amely szerint Sehrezád legutoljára a saját sorsáról mesél, majd elővezeti a királytól időközben született három gyermekét. A király természetesen megbánja bűneit és fényes esküvőt rendez. Udvari krónikásaival harminc kötetben feljegyezteti Sehrezád meséit. Ez kötetenként háromszázharminchárom mesét jelent, kiegészítve a kerettörténettel.

zetés, valamint a keretes szerkesztésmód¹¹ Hauff almanachjára szintén jellemző, mint ahogy az is, hogy ő sem tér vissza a ciklus végén a *Mesék almanachja* hőseihez; a keret mindössze a mesék születésének magyarázatára szolgál.

A bevezető történet a kötetkompozíció szempontjából rendkívül fontos. Nem a cselekménye az elsődleges, hanem az, ahogyan szimbolikus tartalommal telítődik a *Mesék almanachja*. Hauff éppúgy eltávolítja mesehallgatóit időben és térben az elbeszélő jelenétől, mint az arab népmesekötet szövegközlői. „Egy szép, messzi birodalomban” nagyhatalmú, mégis jólelkű uralkodó teszi boldoggá alattvalóit. Képzelet királynő – jellegzetes mesei túlzással – nem csupán saját országa népét szeretné felderíteni; hallotta, hogy a Föld lakói, az emberek „szomorú komolyságban, munkában és fáradozásban töltik életüket”.¹²

Az allegorikus alakok: Képzelet királynő, Mese és az Álmodók próbálnak örömet csempészni mindennapjaikba. Sikerrel járnak, ám egy alkalommal Képzelet királynő legidősebb leánya, a Mese szomorúan tér vissza a Földről: „Tudod, milyen szívesen forgok az emberek közt, milyen örömet elüldögélek a legszegényebbek kunyhójának küszöbén is, hogy munkájuk után egy kicsit elbeszélgessek velük; s azelőtt ők is barátságosan nyújtották felém kezüket, ha megláttak, és mosolyogva, elégedetten pillantottak rám; de manapság már nyoma sincs ennek! [...] Nagyon is jól érzem, hogy már nem szeretnek engem. Amerre csak járok-kelek, hideg tekintettel fogadnak; sehol nem néznek már jó szemmel...”¹³

¹¹ Az arab mesemondók kedvelt szerkesztési fogása volt: keretelbeszéléssel zárt kompozícióvá formálni a tarka történetekből álló elbeszélésfüzért. Számos követőjükre akadhatunk az európai irodalomban is (Boccaccio: *Dekameron*, Chaucer: *Canterbury mesék*, Hauff meséi).

¹² Wilhelm Hauff: „Mesék almanachja”, in Rónay György (ford., feldolg.): *Hauff legszebb meséi*. Móra, Budapest, 1959, 5. o.

¹³ Uo. 6. o.

Valójában a népmeséknek, egy műfajnak a sorsáról beszélünk, ha jól belegondolunk. A keretelbeszélés az írónak a népmese és a műmese viszonyáról, a gyermekek polgári neveltetéséről vallott felfogásáról árulkodik. Képzelet királynő tanácsára a Mese utoljára a gyermekekkel próbálkozik: „Igen, édes lányom – mondta a királynő –, a gyerekekkel kell megpróbálnod. De hogy a kicsiknek is tessen, és a nagyok se taszítsanak el: hadd öltöztessék föl valami tetszetős ruhába. [...] Intett, és szolgálói nyomban elősiettek – egy almanach köntösével.”¹⁴

A feladathoz alkalmas öltözet, Hauff írói felfogása szerint, színes kelméből készül, és „tarka képek, érdekes alakok csillognak a szövetségében”. Az író érdekes kalandokból, egyénített, különös hősökből, titkokból, misztikus keleti varázslatokból, egzotikumból szövi ezt a kelmét, áttörve részletező leírásokkal, a rá jellemző, közvetlen humorral, olykor szatírával, iróniával, életkorát meghazudtoló bölcseséggel. Célja: az embereket szórakoztatni, felvidítani. Első meséje ars poeticaként szolgál, így nem a cselekményé az elsődleges szerep; sokkal inkább érdekes a Földön élő emberek viszonya az allegorikus alakokhoz, illetve a végbemenő lelki folyamatok.

Új ruhájában a Mese ismét leszállt a földre. A városkapunál silbakoló „híres-okos örök” (érthetjük alatta akár a mese iránti érdeklődésüket vesztett felnőtteket, vagy a túl racionálisan gondolkodó irodalomkritikusokat?) kinevetik a Mesét tarka köntösében, majd elalszanak – meseszóra!

Egy barátságos férfi fogadja házába őt: „Ha fiaim és leányaim jól megtanulták a leckéjüket, pajtásaikkal együtt fölkereshetnek téged, és te majd mesélsz nekik. [...] – Igyekezni fogok, hogy vidám, kellemes órákat szerezzek nekik!”¹⁵ – ígéri a Mese, miközben besurran a városkapun. Színes, varázslatos világot nyit meg a Mese a gyermekek előtt, akik még hisznek, gyönyörködnek az álmokban, mesékben, akárcsak a romantikusok.

¹⁴ Uo. 6. o.

¹⁵ Uo. 14. o.

Wilhelm Hauff keleti ihletésű meséinek finoman díszített, formai elemekben gazdag nyelve, jelképes kifejezésmódja rokonságot mutat az *Ezeregyéjszaka* meséinek szövegvilágával. Ugyanakkor azonnal felismerhető egyéni stílusa. Feltűnik, s talán szokatlan a mai olvasók számára, mégis gyönyörködtet a szülő–gyermek (más meséiben az úr–szolga, férfi–nő) közötti kedves, tapintatos, rendkívül választékos beszédmód:

„– Mi bajod, kedves Mese? – kérdezte a királynő. [...]

– Ó, édesanyám – felelte a Mese –, mostanáig sem hallgattam volna, ha nem tudnám, hogy az én bánatom neked is fájni fog.

– Csak mondd el, lányom – biztatta a királynő. – A bánat olyan, mint a kő: egymagunk leroskadunk alatta, ketten könnyen elvisszük az útból.”¹⁶

Hasonlóan bölcs, a saját életünkre is érvényes megnyilatkozásokat minden Hauff-mesében találhatunk.

Az író lenyűgöző, érzelmes szövegeiben a legtöbb főnév jelzős szerkezetbe illeszkedik. Képzelet királynő például így beszél arról, hogyan szeretik őt a gyerekek még akkor is, ha már fölserdültek: „... a kedves-szép lányoknak segíték tarka bokrétát kötni, és a vad fiúk elcsöndesednek, ha egy-egy sziklatetőn melléjük ülök, a messzi kék hegyek ködvilágából égbenyúló várakat és pompás palotákat idézek elibük és az alkony vörös felhőiből hősi lovagseregeket és csodálatos zarándokvonulásokat varázsolok nekik”.¹⁷ Se szeri, se száma a jellegkiemelő jelzőknek, az alliteráló, hangulatfestő szavaknak (pl. hanyatt horkoló örök; kunyhójának küszöbén; kelméből készült; játékot játszottam).

A középkor „újrafelfedezése” a romantika korában nemcsak a keresztény hit kultuszát keltette életre, hanem a középkori iszlám kultúra világát, erkölcsi nézeteit is. Kairo, Bagdad, Aleppo, Damaskus városainak, valamint lakóinak hű ábrázolása megszokott az *Ezeregyéjszaka* meséinek világában. Újraélesztésük az 1820-as években, Stutt-

¹⁶ Uo. 6. o.

¹⁷ Uo. 6. o.

gart városában, már sokkal meglepőbb. Wilhelm Hauff meséiben a keleti városok, piacok, sikátorok, sivatagok, oázisok nem pusztán festői háttérül szolgálnak a meséknek: a hősök ruhái, ételei, szokásai, életmódja, vallási szertartásai és a hierarchikus társadalmi viszonyok realisztikus, minden apró részletre odafigyelő megjelenítésében valóssággal örömet leli a szerző.

A gólyakalifa története is egy hihető (mert lélektanilag hiteles) szituáció részletes ábrázolásával kezdődik. A bagdadi kalifa ebéd utáni szundikálásából ébredve vidáman hódol a megszokott élvezeteknek: kerevetén pihen, rózsafa pipáját szívja, kávé kortyolgat, amelyet természetesen rabszolgája szolgál fel neki. Nem csoda hát, ha elégedetten simogatja szakállát. „Ebben az órában volt a legtanácsosabb elébe járulni, mert ilyenkor mindig nyájas és kedves volt; éppen ezért Manzor nagyvezír is mindennap ebben az időben kereste fel.”¹⁸ A jólelkű kalifa még nagyvezíre kedélyállapotára is figyel, s alig kimondott kívánságát azonnal teljesíti. Felhívat a palotába egy titokzatos kalmárt és ajándékot vásárol vezíre feleségének, a vezírnek és saját magának. Harún ar-Rasíd, a kalifák kalifája, a bőkezű, ajándékozó fejedelem alakja rémlik fel emlékezetünkben az *Ezeregyéjszaka* meséiből, amikor Haszid bagdadi kalifa kalandjairól olvasunk. Még a kényúr tréfakedvelő, kalandkereső vonásai is egyeznek a két figura jellemrajzában.

Az árus portékája a keleti bazárok jellegzetes tárgyaiból áll: gyöngyök, ékszerek, díszes használati eszközök, dúsveretű fegyverek sorakoznak a hordozható szekrényke rekeszeiben, fiókjaiban. Természetesen titkos fiók is van, benne „egy szelence valami sötétszínű porral, meg egy papírlap, olyan különös írással, hogy sem a kalifa, sem a nagyvezír nem tudta elolvasni”.¹⁹ Kíváncsiságukat tovább csigázza, hogy még a kereskedő sem ismeri a titkos írás megfejtését.

¹⁸ Hauff: „A gólyakalifa története”, in Szinnay Tibor (ford., feldolg.): *Hauff leg-szebb meséi*. Móra, Budapest, 1959, 11. o.

¹⁹ Uo. 11. o.

Romantikus elem viszont a latin nyelvű írás (a varázsige: Muta-
bor is egy latin szót ad visszafelé olvasva) és a régi kéziratokat gyűjtő,
könyvtárát gyarapító, kíváncsi ember alakja. Romantikus elem az is,
hogy a kalifát és nagyvezírét kíváncsiságuk, kalandvágyuk, pillanat-
nyi szeszélyük indítja el azon a jelképes és valóságos úton, amelyre
a népmesei hősök mindig valamely külső eseménytől, kényszerítő
erőtől hajtva szoktak lépni.

A tudós Szelimet huszonöt botütéssel fenyegető vagy nagylelkű-
en megjutalmazó kalifa ismét az *Ezeregyéjszaka* meséinek uralkodóit
idézi. Az írás tartalma is éppilyen ellentmondásos: „adj hálát Allah-
nak a kegyért”, amelynek köszönhetően átváltozhat bármi állat-
tá és megértheted a beszédüket, ám óvakodj, nehogy állat alakban
elnevesd magad, „mert egyszeriben elfelejtet a varázsszót és állat
maradsz mindörökre”. Mint a gyermek egy új játékszernek, úgy örül
meg a két nagyúr a várható kalandnak. Reggel indulnak kipróbálni
varázsszerszökeiket: a port és a mágikus szó erejét.

Ali baba és a negyven rabló meséjéből tudhatjuk, hogy a varázsige
elfeledése valamely általunk elkövetett hiba miatt szokott bekövet-
kezni (Ali baba a kapzsiságának, Haszid és Manzor az állatokat le-
néző, emberi gőgösségének köszönheti büntetését). E feledékenység
könnyen okozhat fizikai vagy egzisztenciális megsemmisülést.

Az átváltozás a népmesékben természetes, szinte észrevétlenül,
egyetlen szempillantás alatt lezajló folyamat. Mert hiszik az embe-
rek. Hauff meséjében viszont hangsúlyossá válik – talán a hihetőbbé
tétel kedvéért – a metamorfózis. A kezdeti és a végállapot közötti
különbség a leírás tárgyává lesz:

„Mindketten egyszerre kiáltották:

– Mutabor!

Ekkor a lábuk összezsugorodott, vékony lett és vörös, bugyogójuk
csúf gólyalábbá, karjuk pedig szárnyá változott. Nyakuk kiugrott
a válluk közül és ölnyi hosszúra nyúlt, szakálluk eltűnt és testüket
puha toll borította.

– Szép csőre van, nagyvezír úr! – szólalt meg hosszas csodálkozás után a kalifa. – A próféta szakállára, ilyen csodát még soha életemben nem láttam.”²⁰

Végigkövetjük, melyik emberi testrész vagy ruhadarab milyen állati testrésszé formálódik. Ez a csodás esemény két vonásában is különbözik a népmeseitől; egyrészt nem a legreménytelenebb pillanatban következik be, amikor a hős kilátástalan helyzetbe kerül; másrészt csodálkozást vált ki a hősökből, tehát nem magától értetődő, nem elfogadott.

Hauff világában a varázslók és a varázseszközök hatalma korlátozott, akárcsak az *Ezeregyéjszaka* meséiben. Erre figyelmezteti a két kalandvágyó hőst a szelence melletti latin nyelvű írás. (A könyv, az írás értéként, a tudás forrásaként való megjelenítése egyébként műmesei jellegzetesség.) A titokzatos feljegyzés az alábbi tilalmat fogalmazza meg: „de ha már egyszer állattá változtál, óvakodj: nehogy elnevesd magad, mert egyszeriben elfelejtetted a varázsszót és állat maradsz mindörökre”.²¹ A kalifa és a nagyvezír megszegik a tilalmat. Vétségük a természettől elidegenedett, modern emberé: emberi gőggel kinevetik, ostoba állatoknak nevezik a gólyákat. A népmesékben az állatok életének értékét lebecsülő, vagy kérésüket nem teljesítő szereplőnek az a büntetése, hogy nem állhatja ki sikerrel a próbákat, nem használhatja fel az állati segítők mágikus erejét.

Hauff meséjében még nagyobb a tét: a hatalom elvesztése. E probléma mellett eltörpül az az apró kellemetlenség, hogy az újdonsült gólyák nehezen boldogulnak az evéssel, hosszú csőrük és finnyaságuk miatt. A groteszk Hauff alapvető írói látásmódja. A gólyák csak igen keservesen csillapíthatták éhségüket, mert „hosszú csőrükkel csak bajosan tudták elfogyasztani a zöldségfélét. Békát és gyíkot foghattak volna –, de ehhez nem volt kedvük, attól féltek, hogy az

²⁰ Uo. 13. o.

²¹ Uo. 12. o.

effajta csemegével elrontanák a gyomrukat”.²² Nem kevésbé mulatságos helyzet a kalifa és hűséges társának bosszankodása, folytonos hajlongása Mekka felé, vagy a mese elején általuk kinevetett gólyahölgy tánca sem.

Mindvégig megjeleníti Hauff a hősök érzelmeit. Képet alkotunk a fő- és mellékszereplők gondolatairól, érzelmeiről; így például a váratlan fordulattal a mesébe lépő bagolyról is. A szálláshelyül választott, elhagyatott palotarom lakója szenved a magányosságtól és a szép természettől elzárt élet miatt. A varázsmesékben jellegzetes szereplő az állattá varázsolt hercegkisasszony, akinek egybefonódik sorsa a főhőssel. Az indiai király gyönyörű leányát épp bagolylyá: bölcs, de csúf lénné, mindenki által megvetett állattá varázsolta a közös ellenség.

Jellegzetesen „ezeregyéjszakai” motívum, ahogyan a mesélni tudás vagy a saját sors elmesélése megmenti a mesélő és társai életét (így tesz többek között Sehrezád és Szindbád is). A bagoly, illetve a kalifa kölcsönösen elmesélik egymásnak múltbeli találkozásukat a gonosz Kasnurral. Lélektanilag motiválttá válik az ellenfél cselekedete mindkét gonosztett esetében. Kiderül, hogy a kalifa és nagyvezíre átváltozása nemcsak a tilalom megszegésének, hanem a károkozó cselvetésének is következménye. A népmesei, lineáris időszerkesztéssel szemben a cselvetés itt a történet elkezdése előttre nyúlik vissza, s míg a népmesében azonnal megtudjuk, ha az ellenfél kárt okoz, most csak késleltetve értesülünk a károkozó kilétéről, szándékairól.

Újabb váratlan fordulat eredménye, hogy a hősök kihallgathatják a varázslók beszélgetését. A hercegkisasszony betölti egyúttal a segítő szerepét is. Hauff műmeséjének eredeti célja nem a házasság volt, ellentétben a folklór varázsmeséivel. A hősök pusztán kíváncsiságuktól vezérelve, nem pedig a körülmények kényszerítő hatására élik át a kalandokat. Saját hibájukból keverednek bajba, ennyiben tehát

²² Uo. 15. o.

nem népmesei az alapszituáció, sokkal inkább a romantika korabeli mesék, mesei betétek jellemzője ez.

Az elvarázsolt alakjában csúf állatmenyasszonytól való húzódozás viszont népmesei elem. A népmese hőse szegyenkezik leendő párja miatt, de elfogadja a kényszerű helyzetet. Többek között ezért érdemi meg jutalmát. A *Gólyakalifa történetében* viszont a megszokottól eltérő kontextusban jelenik meg ugyanez. Komikussá válik, ahogyan a két férfi egymásra tukmálja a nem kívánt mátkát. Az imént még oly bátor kalifának inába száll a bátorsága, a nagyvezír pedig feleségétől való félelmében nem mer újra házasodni. A két „vitéz” párbeszéde így hangzik:

„A gólyák megdöbbenően néztek egymásra. A kalifa intett szolgájának, hogy kövesse egy percre a folyósóra.

– Nagyvezír – mondta a kalifa az ajtón kívül. – Meglehetősen ostoba vásár ez, mégis azt mondom, kérd meg a kezét.

– Én? – kiáltott fel a vezír. – Hogy a feleségem otthon kikaparja a szememet? Én különben is öregember vagyok, felséged pedig nőlen és fiatal. Nyugodtan megkérheti egy szép, fiatal hercegnő kezét.

– Éppen erről van szó – sóhajtott a kalifa és szomorúan lógatta a szárnyát. – Honnan tudod, hogy szép és fiatal? Nem szeretnék csalatkozni.

Még sokáig vitatkoztak. A kalifa látta, hogy nagyvezíre inkább gólya marad, semhogy feleségül vegye a baglyot. Erre úgy döntött, hogy feláldozza magát.”²³

A visszaváltozás ezúttal népmesei módon zajlik le. Értesülünk a Bagdad felé vezető úton történetekről (hőseink pénzért vásárolják meg a vándorláshoz szükséges dolgokat) és a trón visszafoglalásáról. A büntetés példásan szigorú, ahogy azt a romantika korabeli mesékben megszokhattuk. Viszont a történet nem az esküvővel ér véget: bepillanthatunk hőseink boldog házasesetébe is egy idilli kép erejéig. A nagyvezír tréfás fenyegetőzésével zárul a mese:

²³ Uo. 18. o.

„– Ha nem hagyja abba felséged, mindjárt elárulom a felséges asszonynak, min vitatkoztunk a romszoba ajtaja előtt, mikor a felséges asszony – bocsánat! – még bagoly volt...”²⁴

A fenti két mese elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy Hauff történeteinek váza, ötlete, előadásmódja szoros kapcsolatot mutat az *Ezeregyéjszaka* meséinek szövegvilágával. Az író a cselekményt egzotikus keleti környezetbe helyezi, a miliőnek megfelelő körülményeket részletezően ábrázolja. Megjelennek a középkori iszlám kultúra vallásos elképzelései, a korabeli városi környezet megannyi apró részlete, az emberi élet jellegzetes elemei.

Mindez azonban csak az egyik összetevője Hauff különös, az alkotói személyiség eredetiségét magán hordozó meséinek. Másik alapvető jellegzetessége: a romantika ízlésvilágának tükröződése a mesékben, beleértve e tételbe a romantikus ember viszonyát a folklór hagyományokhoz, azok megőrzéséhez és újjáélesztéséhez. Az említett vonások önmagukban is további tanulmányozásra érdemesek.

Hauff kötetének sikerét bizonyítja, hogy 1890-ig tizenkilenc kiadást ért meg az almanach. Kümmerling-Meibauer adatai szerint a 20. század első felében ötszázhetven különféle válogatás és huszonhét teljes kiadás látott napvilágot Wilhelm Hauff meséiből. Orros törpe, a gólyakalifa és a kis Mukk történetei ma is a legkedveltebb német mesék közé tartoznak. Méltán említhetők együtt a Grimm testvérek vagy Andersen meséivel. Hofmannsthal Hauff egyik meséjét, *A Kőszívet* a legszebb német mesének tartja.²⁵

Wilhelm Hauff korai halálával szegényebb lett a német romantika – és az egész meseirodalom. Mert abban bizonyosak lehetünk, hogy ez a fiatalember képes lett volna még sok-sok különös mesével, történettel megörvendeztetni bennünket.

²⁴ Uo. 20. o.

²⁵ Bettina Kümmerling-Meibauer: „Hauff”, in *Klassiker der Kinder- und Jugendliteratur* II., Metzler, Stuttgart, 2004, 430. o.

A SZEMÉLYES KAPCSOLATOK HÁLÓZATA

WEISS JÁNOS

A jénai konstelláció

Ha lehet egyáltalán értelmesen beszélni egy filozófia megszületésének helyszínéről vagy városáról, akkor az a német idealizmus esetében egyértelműen *Jéna* volt. E filozófia megszületésének helye a jénai *egyetem* volt: ezen az egyetemen tanítottak – így tudjuk ma – a korabeli filozófiai élet legjelentősebb gondolkodói. Visszatekintve úgy látjuk, hogy az 1786 és 1806 közötti szűk húsz esztendőben Németországban egyértelműen a jénai egyetem volt a legjelentősebb filozófiai műhely. Ugyanakkor különböző feljegyzések és korabeli dokumentumok alapján azt is sejthetjük, hogy sok vonatkozásban nem volt túl kellemes abban az időben Jénában tanítani. (Reinhold nyolc, Fichte és Hegel öt-öt, Schelling pedig négy évet töltött el Jénában, az ottani egyetem professzoraként. Fichte eltávolítása – az ateizmus-per következtében – a korabeli filozófiai élet legnagyobb botránya volt.) Sok volt a belső harc, válási és szerelmi történetek és az erre vonatkozó pletykák, miközben a diákok folyamatosan lázadoztak és randalíroztak. Most csak erre az utóbbira szeretném példaként felidézni Fichte 1795 nyarán születetett beszámolóját: „Elmentem az udvarhoz és elmondtam, hogy jóvátétel nélkül nem vagyok hajlandó tovább Jénában maradni, és hogy ezt bizonyítsam, ezen a nyáron vidékre fogok költözni, és nem kívánok részt venni az egyetemi életben mindaddig, amíg nem csak én, hanem mindenki más is, nincs biztonságban.

A szenátus ezután kapott egy éles hangú feljegyzést [...]. A három tettezt eltávolították [...]. Pillanatnyilag így áll a helyzet. [...] Akinek Jénában tisztátalan a szíve és hajlik a finom dévajságra, az fél tőlem, és mindent megtesz azért, hogy a becsmérés és a hazugság mérgével egyszer és mindenkorra ártalmatlanná tegyen. [...] Mindebből már következik, hogy én addig nem fogok Jénába visszamenni, amíg ott nincs teljes biztonság [...]. Erre az egész közvélemény felkészülhet.”¹

– De hogy miért pont ez a porlepte, meglehetősen unalmas német kisváros lett ez a fontos szellemtörténeti hely, arra valószínűleg sohasem fogunk tudni egyértelmű választ adni. A történeti kutatások mindenestre egy nagyon fontos feltétel kidolgozásáig eljutottak: Jéna egyszerre négy hercegség felügyelete alá tartozott, és ezért az egyetemi élet oktatáspolitikai szabályozása meglehetősen laza volt. Persze lehetett volna úgy is, hogy a négy hercegi udvar együttvéve olyan szigorú szabályozást valósít meg, hogy az az oktatási és a kutatási szabadságnak még az írmagját is kiirtotta volna. De e helyett – a körülmények véletlene folytán – az udvarok egymásra váró, némileg tehetetlenkedő magatartása alakult ki. (Közben persze ne feledjük, hogy az egyik udvar a weimari volt, amelyet képviselve Johann Wolfgang Goethe döntő szerepet játszott a jénai egyetem személyzeti politikájának alakításában.) A szóban forgó szabályozási lazaságnak köszönhetően a jénai egyetem volt az első olyan hely, ahol a professzorok a saját koncepciójukat adhatták elő, ahol tehát már a megszületése előtt megvalósult az oktatás és a kutatás egységének humboldti eszméje. A történeti kutatás feltárta, hogy ez még Fichte korában is (vagyis az 1790-es évek közepén) furcsa és érdekes problémákhoz vezetett. Az előadások alapjául egy *tankönyvnek* kellett szolgálnia, ezért Fichte Jénába érkezve (mintegy bemutatkozásként) megírja az *Über den Begriff der Wissenschaftslehre (ÜBWL)* című könyvecskéjét, hogy ezt átnyújthassa hallgatóinak. Erre utal a könyv alcíme is: *Meghívóírat*

¹ „Johann Gottlieb Fichte és Carl Leonhard Reinhold levelezése (1793–1800)”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 2004/1–2, 85. o.

gyanánt a szerzőnek az e tudományról tartandó előadásaihoz. Ez a bemutatkozásra szolgáló könyvecske azonban – valószínűleg így érezte ezt Fichte mint pályakezdő professzor – nem volt teljesen alkalmas arra, hogy az előadásainak bázisául szolgáljon. Ezért az előadásokon a maga koncepciójának sokkal részletesebb és elmélyültebb kifejtését szerette volna nyújtani: ezek az előadások a *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre* címet viselték. Az előadásokkal párhuzamosan az azonos című könyv ívenként meg is jelent. Egy híres anekdota szerint így fordulhatott elő, hogy amikor egyszer elmaradt egy előadás, a diákokat a táblán a következő felirat várta: *die Deduktion ist noch nicht gelungen*. Később a nova methodo-program előadásakor (ezeket az előadásokat Fichte három téli szemeszteren keresztül tartotta, az 1796/97-es szemesztertől kezdve) Fichtét ezek a követelmények már nem nagyon zavarták. Ekkor már a *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*-t tekintette univerzális tankönyvnek. Ez persze leárnyékolta Fichte számára a gondolati pályájának töréspontjait, és végső soron oda vezetett, hogy a nova methodo-program írott változata sohasem készült el.

Jéna azonban nemcsak ennek az igazgatási helyzetnek köszönhetette a maga filozófiai-szellemi virágkorát. Hanem mindenekelőtt annak, hogy a kor „forradalmi filozófiája” (a kanti / kantiánus filozófia) művelésének székhelyévé vált. Ennek az arculatnak a kialakítása – úgy tűnik – elsősorban Carl Leonhard Reinhold érdemének tudható be. Reinhold 1786-ban kezdte el megjelentetni a *Briefe über die Kantische Philosophie* című levélsorozatát, melynek döntő szerepe volt a Kant-recepció kibontakozásában és útjára indításában. Ennek a levélsorozatnak köszönhetette Reinhold (a Bécsből menekült, egykori jezsuita szerzetes) a maga jénai kinevezését. 1789-ben aztán megjelentette *A tiszta ész kritikájával szinte azonos terjedelmű főművét, Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens* címmel. A szerző valószínűleg sejtette, hogy a műve nagy kihívást fog jelenteni az olvasóközönségnek, ezért néhány hónappal korábban (1789 elejétől) egy cikksorozatot közölt a *Neues Deutsches Museum*

hasábjain. A cikksorozat címe: *Wie ist Reformation der Philosophie möglich?* E cikksorozat címe már egyértelműen mutatja, hogy Reinhold szerint a filozófia történetében ugyanúgy, mint egykor a vallás történetében, szükség van egy általános *reformációra*. Luther és Kálvin mozgalma óta ez a kifejezés természetesen elsősorban vallási tartalommal rendelkezik; de van egy általánosabb jelentése is: átalakítás, újraalakítás, forradalmi változás. Arról sem feledkezhettünk meg, hogy a kifejezés visszautal *A tiszta ész kritikájának* második kiadásában szereplő „kopernikuszi fordulat”-ra. Kant leírta és végrehajtotta a kopernikuszi fordulatot, Reinhold kérdésfeltevése viszont arra irányul, hogy *hogyan lehetséges egy ilyen fordulat?* Közelebbről tekintve azonban észrevehetjük, hogy a reformációt mégsem lehet egyszerűen azonosítani a kopernikuszi fordulattal: Reinhold nem egyszerűen azt kérdezi, hogy *hogyan volt* lehetséges egy ilyen fordulat, hanem a filozófiai reformációt egy végrehajtandó / megvalósítandó programnak tekinti. E program értelmezése azonban még Reinholdnál sem teljesen egyértelmű: egy két évvel később megjelenő könyvében Reinhold Kantot nevezi a filozófia *reformátorának*.² Ebben a műben Reinhold három pontban foglalja össze a kanti filozófia érdemeit: (1) *A tiszta ész kritikája* egyértelműen kiemelkedik a legnagyobb filozófiai mesterművek hosszú-hosszú sorából. (2) Ez a mű lehetővé tette a szív és az ész összes kételyének és kérdésének megválaszolását; ezt az állítást Reinhold önmagára tekintettel mondja ki. (3) Ugyanakkor Kant főműve megteremtette a tudományok területén bekövetkezett megrázkódtatások mögött meghúzódó problémák egyetemes megoldhatóságának feltételeit.³ – E jellemzés alapján azt mondhatjuk, hogy a feladat már csak az lehet, hogy a filozófia immár kidolgozott reformációját elterjesszük; Kant után már nincs más teendőnk, mint

² Carl Leonhard Reinhold: *Beyträge zur Berichtigung bisheriger Missverständnisse der Philosophen*. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2003, 183. o.

³ Uo. – Reinhold itt önmagát idézi, a *Briefe über die Kantische Philosophie* című művének első levelét.

a kritikai filozófia elterjesztése. Ez pedig egyfajta felvilágosító-interpreatív tevékenységet követel meg.⁴

Igazából azonban Jéna nagysága és a német idealizmus felvirágzásának kiindulópontja egyetlen eseményhez köthető, amely 1792 késő tavaszán játszódott le. Ez az esemény már egy valóságos társas térben játszódik le, melynek középpontjában Reinhold (a „híres szerző”)⁵ áll, a főszereplői azonban Reinhold tanítványai. – 1792. június 18-án Reinhold levélben fordult egyik legkedvesebb tanítványához, Johann Benjamin Erhardhoz. A levél érdekes hangütéssel kezdődik: „Mivel Ön már nem akar írni nekem az útról, így én arról (legalábbis az Ön bécsi tartózkodásáról, Klagenfurt felé utazva) már semmit sem fogok megtudni. Herbert sem írt egyetlen sort sem, utoljára talán januárban vagy februárban kaptam tőle levelet, de tőle igazából nem is várok semmiféle útibeszámolót. De azért arra kérem Önt, hogy ne restelkedjen, és inkább fordítsa az idejét (amelyet természetesen számos jobb dologra is felhasználhat) az én szórakoztatásomra.”⁶ Aligha lehet elsiklani e hangütés nárcizmusa felett: a tanítványok utaznak, élnek az életet, és még csak arra sem méltatják a mestert, hogy útibeszámolókat írjanak neki. A levél címzettje még megszólítható, de a másik tanítvány már rég eltűnt az élet sűrű ködében. És itt ül a mester (a „híres szerző”) a saját könyveivel és a koncepciójával foglalatossá, visszavonultan (éppen hogy túl a harmincötödik életévén) és súlyos kételyektől gyötört. A levélben következik néhány elterelő bekezdés, aztán rátér a kételyek okára: „Itt tartózkodik nálunk egy magisztrátus Tübingenből, aki az ottani

⁴ Még azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy pályája kezdetén (a *Briefe über die Kantische Philosophie* című művében) még hajlott a saját feladatának ilyen értelmezésére. A kilencvenes évek fordulója körül azonban már messze átlépett ezen.

⁵ Névtelen szerző írta az *Oberdeutsche allgemeine Literaturzeitung*-ba, lásd Faustino Fabbinelli (szerk.): *Die zeitgenössischen Rezensionen der Elementarphilosophie Carl Leonhard Reinholds*, 167. o.

⁶ Immanuel Carl Diez: *Briefwechsel und Kantische Schriften. Wissensbegründung in der Glaubenskrise Tübingen – Jena (1790 – 1792)*. Klett-Cotta, Köln, 1997, 911. o.

teológiai szemináriumban korábban már repetítorként dolgozott, és éppen most készül átmenni a teológiából az orvostudományba; egészen rendkívüli elme, a lehető legjobb szívvel. Már régóta jól ismeri az én írásaimat és Kant műveit, és a kollégiumokban, amelyeket hallgat, időnként olyan kétségeinek ad hangot, amelyek számomra és az elementár-filozófia számára rendkívül jelentősek, és [...] fontos anyagot szolgáltatnak a fundamentumról szóló értekezésem második része számára, amely [már meg is jelent].⁷ A leírás egyrészt némileg biografikus: megjelent a kollégiumaimon egy kedves fiatalember, aki Tübingenből érkezett, és érdekes ellenvetéseket fogalmazott meg a koncepciómmal szemben. De ezek az ellenvetések nem ellenségesek, olyannyira nem, hogy a szeretetből egy kevés még az egykori tanítványokra is kiárad. „Diez nagyra becsüli és bensőségesen szereti Önt, és majd ha Jénát elhagyja, Önt is fel fogja keresni Nürnbergben.” Reinhold szociális határhelyzetben van: egykori tanítványai szétszédtek, Klagenfurt felé tartanak, Bécsben megállnak, egyikük később Nürnbergben fog letelepedni. Az egykori tanítványok elhagyták Jénát, és vele együtt a mestert; de van itt nálunk „egy magisztrátus Tübingenből”. Reinhold végül is egy új tanítvány felbukkanásáról számol be; de még nem tudja eldönteni, hogy ez tanítvány besorolható-e (legalább képzeletben) a régi tanítványok közé, vagy valami teljesen újat képvisel. Reinhold ebben az időben (nagyjából 1790/91-től) az úgynevezett alaptétel-filozófiát próbálta kidolgozni, mely szerint a filozófia reformációja úgy értelmezhető, hogy meg kell találnunk az emberi tudás végső fundamentumát; és ez nem más, mint a tudat tétele. Az ex-repetitor ellenvetései azonban meggondolkodtatták a mestert: „Most már világosan látom, hogy az elementár-filozófia fundamentumról szóló tanításomban olyan teorémák bukkannak fel, amelyek esetében kifejezetten rá kellett volna mutatnom, hogy nem közvetlenül a tudat tételéből, hanem csak más tételek közvetítésével

⁷ Uo. 912. o.

[...] vezethetők le.”⁸ Lehet, hogy Reinhold nem is sejtette, hogy már a régebbi tanítványai is elégedetlenek voltak az alaptétel-filozófiával szemben? Mindenesetre az biztosnak tűnik, hogy az 1792 tavaszán született levél vezette be Reinhold filozófiai „öngyilkosságát”.

A jénai konstelláció megszületésére akkor került sor, amikor Reinhold tanítványai már nem tartózkodtak Jénában, és Tübingenből érkezett egy lökés Immanuel Carl Diez személyében. Diez 1790 ősze és 1792 tavasza között a tübingeni teológiai szemináriumban repetítorként dolgozott. A repetítorok a szeminárium végzett diákjai közül kerültek ki, és az volt a feladatuk, hogy felügyeljék a diákok tanulmányi munkáját, esetleg korrepetálásokat tartsanak, sőt a kötelező tananyag elsajátítása után még kisebb foglalkozásokat is vezethettek. A kutatás azt is megállapította, hogy Diez éppen annak a tanulókörnek volt a repetitora, amelyben Hegel, Schelling és Hölderlin is tanult. 1790 és 1792 között Tübingenben rendkívül erős érdeklődés élt a kritikai filozófia és ezen belül is elsősorban a reinholdi koncepció iránt. Jacob Friedrich Abel feljegyzései alapján tudjuk, hogy ez az érdeklődés a diákok körében egy rendkívül intenzív önképzőköri életet hívott életre. Aligha kell túl nagy bátorság annak megállapításához, hogy ennek az önképzőköri életnek az élén a repetítorok álltak. Abel már beszámolt a tanárok és a diákok szembenállásáról, de e mögött valószínűleg inkább a repetítorok és a professzori kar feszültsége húzódott meg. A repetítorok így egyfajta tartós ellenzéki szerepbe kényszerültek, de kétségtelenül jobb esélyük volt a diákok megnyerésére, mint a professzoroknak.⁹ Ellenzékinek lenni Tübingenben elsősorban annyit jelentett, mint elutasítani a kinyilatkoztatást. Dieznek valóban van egy dolgozata, amely a kinyilatkoztatás bírálatával foglalkozik.¹⁰

⁸ Uo. 912. o.

⁹ Felmerül persze a kérdés, hogy ki szabályozta a repetítorok kinevezését, miért asszisztáltak a professzorok ennek a szakadéknak az állandó újratermelődéséhez?

¹⁰ Ez a dolgozat két változatban maradt ránk; az alábbiakban a későbbi verzióra fogok támaszkodni. Lásd Immanuel Carl Diez: *Briefwechsel und Kantische*

Ha a kinyilatkoztatás a tárgy, akkor ennek valóságosságát kellene kimondanunk; egy tárgy lehetőségéből annak valóságosságára azonban nem lehet a priori logikai elvek alapján következtetni, hanem csakis a tapasztalat alapján. A tapasztalatunk viszont semmilyen meggyőző érvet sem tud nyújtani a kinyilatkoztatás mellett. – Végül két fontos kérdést kell felvetnünk: miért ment el Diez Jénába, Reinholdhoz, és miért hagyta ott a filozófiát az orvostudomány kedvéért? Ez a két esemény bizonyos feszültségben is áll egymással: az orvosi pályát választó fiatalember szorgalmasan látogatja a filozófiai kollégiumokat. Az *első kérdésre* úgy válaszolhatunk, hogy Tübingenben ebben az időben Reinhold állt az érdeklődés középpontjában, még hozzá negatív értelemben. A kriticismussal való foglalkozás hátterében az a meggyőződés állt, hogy a kanti filozófia reinholdi újrakifejtésének gondolata elhibázott. Azt is sejthetjük, hogy Tübingenben ebben az időben számos olyan kísérlet volt forgalomban, amely az alaptétel-filozófia cáfolatára irányult. A tübingeni időszakból származó levelekben és feljegyzésekben azonban Dieznél semmi ilyesmivel sem találkozhatunk. De mégis jó okkal feltételezhetjük, hogy Dieznek a Reinhold-kritikára vonatkozóan voltak bizonyos önálló elképzelései. A *második kérdésre* adandó válaszaink még hipotetikusabbak. Diez valószínűleg csalódott a filozófiában, mert észrevette, hogy a filozófiai érdeklődésének szigorúan teológiai keretei voltak. De az is lehet, hogy a tübingeni professzorokkal való szembenállás tette világossá számára, hogy ilyen beállítottsággal nincs esélye arra, hogy állást kapjon.¹¹ Diez azonban alig két évvel később már meg is halt.

1794 tavaszán Reinhold korábbi tanítványai is egyre hangosabban fogalmazták meg az alaptétel-filozófiával szembeni elégedetlenségüket. Valószínűleg nem teljesen véletlen, hogy ez az időszak éppen

Schriften. Wissensbegründung in der Glaubenskrise. Tübingen–Jena, 1790–1792, 115. skk. o. és 139. skk. o.

¹¹ Erharddal közös vonás, hogy a filozófiai tehetség ellenére az orvostudomány tanulmányozásától várja a tisztességes polgári foglalkozást.

egybe esik Reinhold Jénából való távozásával, ami a Reinhold-kör általános széteséseként is értelmezhető. De tulajdonképpen nem is ez az aspektus a lényeges: a Kielbe távozó Reinhold helyére Fichtét nevezték ki a jénai egyetem professzorává. 1794 késő telén Reinhold korai tanítványai közül többen is megjelentek Zürichben, hogy ott meghallgassák Fichte talán utolsó előtti előadását. És elborzadtak: Fichtét egyszerűen egy konzervatív reinholdianusnak tekintették, aki minden erejét az alaptétel-filozófia megmentésre fordítja. Ennek fényében kényszerültek a Reinhold-tanítványok az egykori mesterrel való szembefordulásra is. – Nem lehet azt állítani, hogy Reinhold tanítványai egy idő után egyszerűen elfogadták volna a már-már közkézen forgó ellenvetéseket. Inkább arról van szó, hogy ezeket az ellenvetéseket sajátos módon átalakították és átértelmezték; de ennek motivációit még magától Reinholdtól kölcsönözték. A válság-levél egy kevésbé feltűnő helyén Reinhold arról ír, hogy most éppen az akarat új fogalma alapján a *vágyóképesség elméletének* kidolgozásán fáradozik.¹² Vagyis az elméleti filozófia válságának hatására Reinhold most maga is a gyakorlati filozófia felé fordult. Reinhold tanítványai mindenesetre a létrejött elméleti zsákutcát annak tulajdonították, hogy Reinhold a spekulatív filozófiát részesítette előnyben, és erre építette rá aztán a megalapozás szigorú programját. Az így létrejövő filozófia azonban önálló és különálló diszciplínaként lépett fel, ami-

¹² „Az akaratra vonatkozó új fogalmam (ez a személy azon képessége, hogy eleget tegyen vagy ne tegyen eleget egy vágy, egy öncélú ösztön vagy egy örömszerzésre irányuló ösztön – mert ez számomra ugyanaz – követelésének) alapján vált számomra először lehetségessé, hogy felvázoljam a vágyóképesség elméletét, amelynek lehetőségében korábban sokszor erősen kételkedtem. Az akaraton és az ebben szereplő *a priori* képességeken keresztül jutottam csak el a vágy pontosabb fogalmához, és ahhoz, ami ebben *a priori* és *a posteriori* szükségképpen adott. De mielőtt a *levelek második kötete* (amelyben a *szabadságot* és az *akaratot* a *morálra* tekintettel elemzem) Szent Mihály napjára megjelenik, a vágyóképesség elmélete tekintetében már nem szeretnék újabb kutatásokat végezni. Az Ön ötleteit azonban természetesen mindenkor szívesen fogadom.” Reinhold levele Erhardhoz, 1792. június 18., *Magyar Filozófiai Szemle*, 2005/1–2, 272–273. o.

nek következtében a *morál* voltaképpen kifejtése is háttérbe szorult. E fejlemények ellen Reinhold egyik legközelebbi tanítványa, Franz de Paula von Herbert¹³ dühös támadást intézett: „Mostantól kezdve a filozófia minden első alaptételének kibékíthetetlen ellenfelévé nyilvánítom magam, és azt, akinek szüksége van egy ilyen alaptételre, aki ebből kiindulva dedukál és szillogizál, örülnék tekintem.”¹⁴ Herbertet tehát egyáltalán nem az érdekli, hogy a kritikusok által képviselt különböző perspektívákból az alaptétel helytálló-e vagy sem. Lehet, hogy ő maga hajlott arra, hogy az ellenvetések egy részét elfogadja; a lényeg azonban az, hogy szerinte az alaptétel köré szerveződő elementár-filozófia válságba taszította az általában vett filozófiát. Vagyis a filozófia azért került válságba, mert egy olyan témával kezdett el foglalkozni, amelynek nincs igazi relevanciája. Ehelyett most vissza kellene térni az embereket *valóban* foglalkoztató kérdésekhez, amelyek a gyakorlati filozófia körébe tartoznak. Ezt a gondolatot Herbert a következőképpen fogalmazza át: „Véleményem szerint minden ember és minden filozófus maximája, első alaptétele (na jó, nevezzük így) az kell, hogy legyen, hogy morális lény akar lenni.”¹⁵ Herbert számára az volt az alapvető kérdés, hogy hogyan

¹³ Herbert 1759. március 25-én született; kémiai tanulmányokat folytatott és 1781-ben (Klagenfurtban) átvette apja ólomkarbonát-gyárát. A munka mellett már igen korán felébredt filozófiai érdeklődése is; 1789-ben Németországba utazott, ahol is Weimarban felkereste Christoph Martin Wielandot, az ő ajánlására látogatta meg aztán Reinholdot Jénában. (Reinhold Wieland veje volt.) A Reinholddal való találkozás egész életét meghatározó élményévé vált: a filozófia iránt rajongó fiatalember a kanti filozófia elkötelezett képviselőjévé vált. Különböző levelekből tudjuk, hogy Herbert időnként Reinholdnak is, de elsősorban a Reinhold-kör tagjainak komoly anyagi támogatást nyújtott. Lásd Manfred Frank: „*Unendliche Annäherung*”. *Die Anfänge der philosophischen Frühromantik*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997, 367–369. o.

¹⁴ Herbert levele Niethammerhez, 1794. május 6., *Magyar Filozófiai Szemle*, 2005/1–2, 275–277. o.

¹⁵ Uo. – Ezzel Herbert tulajdonképpen egy olyan tételt fogalmazott meg, amely még a *Vorstellungsvermögen*-könyvben is előfordul: „*Olyan tökéletessé kell tennünk,*

lehet visszafordulni az elementár-filozófia zsákutcájából, hogyan lehet a filozófia felépítését úgy átalakítani, hogy a gyakorlati filozófia újra megfelelő súlyt kapjon. A populárfilozófiának ezzel a programjával a jénai filozófia zsákutcaba jutott; a jénai konstellációt a teljes jelentéktelenségbe való lesüllyedés fenyegette.

A jénai konstelláció jelentőségét az alaptétel-filozófiától való megszabadulás kísérlete teremti meg. Ha a populárfilozófiához kötődő korabeli rendkívül elterjedt negatív ítéletekre pillantunk, akkor azt láthatjuk, hogy ezen az úton a jénai filozófia semmiféle megbecsülést sem harcolhatott volna ki magának. A jénai tartózkodásának második felében már Fichte is feszültségteli viszonyba került az alaptétel filozófiájával. A kánonba tartozó nagy gondolkodók közül azonban Schelling volt az első, aki kezdetben látszólag elfogadta az alaptétel filozófiáját, de aztán szépen lassan belülről elkezdte felbontani azt. Schelling viszont a – fentiekben körvonalazott értelemben – Diez tanítványa volt. A jénai konstelláció így Tübingenből kapta a maga életető erejét. És ez az erő jelent meg később az alaptétellel radikálisan szembehelyezkedő romantikus filozófiában is. Jéna így nem csak a német idealizmus székhelye, hanem az idealizmustól való eltávolodásé is.

magunkat, amennyire csak lehetséges.” (Carl Leonhard Reinhold: *Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens*, 115.o.) Bár azt is tudjuk, hogy éppen ez a könyv volt az, amely egy bizonyos kontextualizálásnak köszönhetően, ezt a kérdést háttérbe szorította.

A KERT

FATSAR KRISTÓF

A romantika kertművészete

Bár e konferencia témája, tehát a jénai romantika és annak célterületei messze esnek a kertművészettől, a romantika kifejezés e művészeti ágban is használatos. Elöljáróban azonban két alapvető megjegyzést kell tennem. Elsőként azt, hogy a romantikus kertművészet nagyon tág értelemben is használatos. Jól mutatja ezt, hogy Adrian von Buttlarnak a tájkertekről, vagy ahogy a szélesebb nagyközönség ismeri, az angolkertekről szóló összefoglaló műve alcímként a klasszicizmus és a romantika kertművészetét jelöli meg a közel másfél évszázadot átfogó korszak leírására.¹

A másik fontos bevezető megjegyzésem arról szól, hogy a kertművészet történetének korszakolása nem egységes, hanem eltérő megközelítések léteznek a kerttörténetíráson belül.² A valóban jól kitapintható különbségek részben az európai országok eltérő stílusfejlődési és társadalmi viszonyaira vezethetők vissza. A tájkertek

¹ Buttlar műve az egyetlen magyarul megjelent összefoglalás e kertművészeti irányzatról. Lásd Adrian von Buttlar: *Az angolkert. A klasszicizmus és a romantika kertművészete*. Balassi, Budapest, 1999. Ford. Havas Lujza. Mivel egy rendkívül nagy téma rövid terjedelmű felvázolása a feladat, elegendőnek ítélttem az erre az egyetlen műre történő támaszkodást. Természetesen további referenciákkal is élni fogok, ahol ezt szükségesnek gondolom.

² Buttlar: *Az angolkert*, 19. o.

osztályozására törekvő elméletek némelyike alkalmazza a romantikus jelzőt, mint egy stiláris bélyeget, de e tekintetben egyeduralkodó nézet nem kristályosodott ki a szakirodalomban. Mivel azonban itt mégiscsak romantikáról kell beszélni, azt a szempontrendszert követem, amely alkalmazza ezt a jelzőt, és elsősorban arra teszek kísérletet, hogy értelmezsem a kívülálló közönség számára, mit is jelent a romantikus tájkert. Ehhez be fogom mutatni, hogy miből alakult ki ez a kertstílus, és mivé alakult át; valamint hogy miképpen kapcsolódnak kertművészeti alkotások a jénai romantika közegéhez.

Az angolkertnek nevezett kertstílus – nem meglepő módon – Angliából indult el, ott azonban jelentős társadalmi előzmények után tett szert egyeduralkodásra. A kert szimbóluma lett a 18. századi Anglia politikai berendezkedésének.³ A polgári forradalom után több mélyreható változás alakította át az angol társadalmat. Az új, egyre nagyobb befolyással rendelkező, pénzügyi műveleteken, az ipari forradalom eredményei által vagy a gyarmatosítás következtében megerősödött polgárság, valamint a közösségi földek magántulajdonba vonását megengedő törvény révén kialakult új földbirtokos réteg büszke volt arra a szabadságra, amelyet a britek Európa más nemzeteinek polgáraival szemben élveztek. A kontinens sok országában uralkodó abszolutizmus tökéletes kifejeződésének tartották a mai nagyközönség által franciakertnek nevezett geometrikus kertstílust, amely a növényeket mintegy „rabigába hajtva”, mindenestre mesterséges korlátok közé szorítva alkalmazta. Ezzel szemben állt az a természeteszmény, amely a növények formáit engedi kiteljesedni, és azokban nem az építészet szigorú formáinak megalkotására alkalmas élő anyagot lát. (A fásszárú növények valójában továbbra is építőelemek maradtak, hiszen a kertművészet a téralakító művészetek sorába tartozik, és ilyenformán a kerti terek lehatárolására alkalmazták őket.)

Kezdetben ez nem volt ennyire egyértelmű, bár az angol kertművészet némi előnnyel indult az új kertművészet kiművelésében

³ Buttlar, *Az angolkert*, 9. o.

a kontinenshez képest. Az angolok ugyanis csak félszívvel követték a barokk kertművészet mintaadójának tekintett versailles-i kertek együttesét.

Még ennél is korábban, gyakorlatilag a kései reneszánsz időszakában a legnagyobb hatású angliai kertelméleti írás, Francis Baconnek a kertekről írt esszéje eltér a kontinensen megszokott kertrendezési elvektől.⁴ Közvetlenül a bejáratnál gyeptáblákat javasolt elhelyezni a szokásos díszes partertáblák helyett, sőt a kert végében álló fák nyírását is elutasította. Ez a szabadabb kialakítás a manierizmus sajátossága, ami a nyugati kertművészet két nagy geometrikus korszaka, a reneszánsz és a barokk között elsősorban csak egyes kertrészek és kerti elemek megfogalmazásában érhető tetten. Ennek ellenére Bacon természetesen igazodik a kert szabályos megszerkesztésének kánonjához, követve korának kertművészeti formanyelvét.

A főépület közelében elhelyezett gyeptáblák divatja azonban angol sajátosságnak tekinthető. Amint azt már röviden említettem, az angliai barokk sok tekintetben eltért a kontinens kertművészetétől. A főépület közvetlen környezetében elhelyezett nagy, bár szabályos alaprajzú gyeptáblák Jakab-kori hagyománya tovább élt, és az angliai kastélykerteknek sok helyütt jellemző eleme maradt a 17. és 18. században.⁵ A francia klasszikus barokk kertművészet kánonját elsőként, a stílussteremtő kertépítész, André Le Nôtre halála után kilenc évvel megjelent nagyszabású traktátus már említi a gyepes parter típusát, amelyet már ekkor angol parternek is neveztek.⁶ Más helyütt kifejti,

⁴ Lásd Roy Strong: *The Renaissance Garden in England*. Thames and Hudson, London, 1979, 113. skk. o. Bacon elméletének részletes elemzésére különösen Clemens Alexander Wimmer: *Geschichte der Gartentheorie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1989, 87–93. o.

⁵ A Jan Kyp és Leonard Knyff metszeteivel illusztrált *Britannia Illustrata* (London, 1707) több bizonyítékát adja ennek a jelenségnek.

⁶ Antoine Joseph Dezallier d'Argenville: *La théorie et la pratique du jardinage*. Jean Mariette, Paris, 1709, 32. o.

hogy a gyep fenntartásához az angolok értenek a legjobban,⁷ és ez a toposz máig is – megalapozottan – él.

A gyepfelületek angliai megbecsültsége tehát könnyedén adott teret azok nagyobb felületű és szabadabb felhasználásának is. Az átalakulás igényét a szabadságeszményhez kötődő morális gondolatok éppúgy erősítették, mint esztétikai megfontolások. John Milton 1667-ben megjelent *Elveszett Paradicsom* című költeménye a Paradicsomot szabad megfogalmazású, tájképies kertként írta le. A mű hatalmas angliai sikere hozzájárult ahhoz, hogy a művelt közönség Paradicsomról alkotott képét gyökeresen megváltoztassa. A kertművészet ugyanis minden korban az Éden kertjét kívánja létrehozni, legyen az akár a legszabályosabb vagy a legszertelenebb megfogalmazású. Ehhez a Paradicsom-képhez azonban hiányoztak a konkrét, követhető előképek. Az új kertművészetért harcba szálló írók ugyan hamar felfedezték a Milton művével kortárs tájfestészet példáit, elsősorban Claude Lorrain műveit,⁸ de ezek gyakorlati megvalósítása nem ment könnyen.

Az angolkert kezdeti időszakában a geometrikus gondolkodástól való elszakadás felette nehézkesen ment. A stílus megváltoztatására irányuló radikális igények eleinte nagyon szerény eredménnyel jártak. Az első tájkertek néhány erőszakoltan szabálytalan elem beiktatásával próbálták elérni a tájképies hatást.⁹ Szerpentinező utak, szabálytalan négyszög alaprajzú kerti terek, aszimmetrikusan alakított sétányrendszer: a barokk formanyelv eltorzított, kifacsart, de ennek ellenére teljesen felismerhető elemeinek használatával próbálkoztak, és ez a sokszor szinte megmosolyogtató erőlködés mégis hatalmas áttörést jelentett, ezáltal pedig a kortársak elismerését vagy elképzelését váltotta ki.

⁷ Antoine Joseph Dézallier d'Argenville: *La théorie et la pratique du jardinage*, 59. o.

⁸ Buttlar: *Az angolkert*, 17. o.

⁹ Uo. 25. skk. o.

A tájkert a 18. század húszas és harmincas éveiben ezt az átmeneti korszakát élte, és csak a század közepére alakult ki az a stílus, amelyet ma az angolkerttel azonosítunk. A kertművészet ekkorra már kifejlesztette azokat az elemeket, amelyekkel a Claude Lorrain tájfestészetét idéző kerti szcénák megidézhetők. Ezek közül a legjellegzetesebb a William Hogarth által szépségvonalnak nevezett elnyújtott S vonal,¹⁰ amely szelíd hullámmásával ezt az Árkádiát idéző, emelkedett festői szépséget fejezte ki, mind a terepvonalak, mind a síkrajzi elemek tekintetében. A barokk kerteknél jóval nagyobb alapterületű angolparkok lehetőséget adtak nagyvonalú kerti terek kialakítására, amelyeket a fák ívelt szegélyvonalával határolt nyílt gyepes térségek sorozata alkotott.

E nagyszerű, Lancelot 'Capability' Brown (1716–1783) nevével fémjelzett stílus uralkodott Angliában a 18. század végéig, ezt nevezik az angolkert klasszikus vagy festői korszakának.¹¹ És egyben ezt azonosíthatjuk a romantikus kertképpel is, hiszen a kontinentális stíluskésés miatt ez uralkodott a 19. század elején Közép-Európában. Az első érett, a geometriától teljesen megszabadított kertművészeti alkotások csak az 1770-es években kezdtek megjelenni a kontinensen. Mivel a Német-Római Birodalom számos állama különböző kormányzati elképzelések mentén szerveződött, és a helyi uralkodók társadalomszemlélete – akár személyiségjegyeiktől sem függetlenül – teljesen eltérő lehetett egymástól, az angolkerthez való

¹⁰ Buttler: *Az angolkert*, 67. o.

¹¹ Buttler: *Az angolkert*, 64. skk. o. Lancelot 'Capability' Brownt már karrierjének csúcspontján is támadások érték – és csak részben a riválisoktól – a szabályosság teljes elvetése miatt, halála után egész életművét is megkérdőjelezték éppen a festőiséget kérve számon rajta, majd még később egészen a legutóbb évtizedekig a geometrikus kertek elpusztítását rótták fel neki. Jellemző Roy Strong *The Renaissance Garden in England* című könyvének dedikációja: „In memory of all those gardens destroyed by Capability Brown and his successors”. Nagyságát ma már nem kérdőjelezzük meg, amint a terepkutatások fejlődésével az is kiderült, hogy munkássága koránt sem volt olyan végzetes az általa átalakított kertekre, mint azt korábban feltételezték.

viszonyulásuk is a végletek között mozoghatott.¹² Léteztek olyan államok, amelyek vezetői a franciás kertkultuszt ápolták egészen a napóleoni háborúkig, míg a felvilágosodás eszményeit követők az új kertstílushoz való igazodással is hangsúlyozni kívánták, hogy az angol politikai berendezkedést mintaadónak tekintik. A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az új divatnak olyan államokban sem tudtak ellenállni, ahol abszolutisztikus kormányzást valósítottak meg. Az angolkert ugyanis fokozatosan elvesztette eredeti politikai üzenetét.¹³

A romantika bölcsőjeként tisztelt Jéna ekkor már a Szász-Eisenachi Hercegséghez tartozott, amelynek uralkodója Károly Ágost (1757–1828) szász-weimar-eisenachi herceg (1815-től nagyherceg) volt. Egyéves korában örökölte a trónt, de nagykorúságáig édesanyja töltötte be a régensi hivatalt. Anya és fia egyaránt a felvilágosodás eszméinek hívei voltak, és – amint ezt ebben a közegben bizonyára mindenki jól tudja – Johann Gottfried Herder (1744–1803) az ő meghívására érkezett 1776-ban Weimarba, ahol magas oktatáspolitikai állásában végzett hatékony munkája eredményeképpen virágozhatott fel a jénai egyetem oly mértékben, hogy mai összejevetelünk is e felvirágzás kései és közvetett hatásaként értékelhető.

Károly Ágost jó ízlésű mecénásnak számított, és a kertművészet terén is jelentős szerepet töltött be.¹⁴ Az 1770-es évek második felében kezdett hozzá a weimari kastélytól délre, az Ilm folyó völgyében, és e munkában sokáig társa volt Goethe is. Goethe 1774-ben egy csapásra híres lett egész Németországban, amikor szentimentális regénye, *Az ifjú Werther szenvedései* megjelent. Ennek hatására csá-

¹² Alfred Hoffmann: *Der Landschaftgarten*. Broschek Verlag, Hamburg, 1963, 43. skk. o. és Buttlar: *Az angolkert*, 119. o.

¹³ Buttlar: *Az angolkert*, 161. o.

¹⁴ Hoffmann: *Der Landschaftgarten*, 89–99. o. és Buttlar: *Az angolkert*, 148–54. o.

bíttotta Károly Ágost weimari udvarába, ahol magas udvari hivatalt ajánlott neki, de valójában ennél is többet: barátságát.

A weimari kert, az Ilmpark kialakításának erős lendületet adott a hercegnek és Goethének a wörlitzi tájkertbe 1778-ban tett két útja. E Dessau melletti kertet¹⁵ Károly Ágost jó barátja, Lipót Frigyes Ferenc (1740–1817) anhalt-dessau herceg kezdte építtetni 1764-ben, miután hazaérkezett hosszú angliai útjáról, ahová építészet és kertészet is magával vitte. Ezek után aligha meglepő, hogy Wörlitzben épült meg az első németországi klasszicista kastély (1769–1773), és mellette az első olyan tájkert német földön, ahol valóban értőn alkalmazták az angol klasszikus tájkert létesítésének elveit. A kert magán viseli a szentimentalizmus sok jellegzetességét. Épületeinek száma talán nagyobb az ideálisnál, és sokuk érzelemkeltő jellegű, bár kimondottan igényes megfogalmazású. Romantikus, a herceg utazásait felidéző épületek is helyet kaptak a kompozícióban. A kert ráadásul aránylag észrevétlenül olvad a környező tájba, és kapcsolódik több másik, Dessau körül létesített kerthez, amelyek között az összekötő kapcsot az Elba folyó képezi. A kertek együttesét már aránylag korán Dessau-Wörlitzi Kertbirodalomként (*Gartenreich*) ismerték Németországban, és ma is ezen a néven alkotja a Világörökség részét.

A wörlitzi kert egész Németországban betöltött példaadó szerepét Weimarban is elismerték. Emlékkövet állítottak az anhalt-dessau hercegnek,¹⁶ amivel nemcsak kertművészeti szerepét ismerték el, hanem mindazt az uralkodói teljesítményt, amellyel a békés polgári fejlődést elősegítette, és olyan liberális reformokat vezetett be elsőként német földön, mint a zsidók emancipációja. Az Ilmpark volt a helyszíne a szomorú eseménynek, amikor egy Christel von Laßberg nevű udvarhölgy világfájdalmában a folyóba ölte magát,

¹⁵ Hoffmann: *Der Landschaftgarten*, 70–80. o. és Buttlar: *Az angol kert*, 129–141. o.

¹⁶ Erről a legrészletesebben lásd Stefan Groß: „Johann Wolfgang Goethe und die Gartenkunst. Eine Gattung verliert an Einfluß – Die Gartenkunst und ihre Kritik”, *Die Gartenkunst* (17), 2005/2, 315. o.

kezében a Wertherrel. Az 1778-as tragédia színhelyét Goethe megjelölte a parkban, annak egyik súlypontját megalkotva.

Ez a megjelölő aktus illeszkedett a szentimentalizmus kertművészetéhez, ahol az egyes helyszíneknek érzelmeket kellett felkelteniük. Ilyen hatást a legjobban olyan épületek, illetve építmények váltották ki, amelyekhez erős érzelmeket lehetett társítani, és ezt a kapcsolatot a helyszínen elhelyezett feliratok, mondások és versek tovább erősítették.¹⁷ A kerti épületek halmozása amúgy a 18. század közepének jellemző jelensége volt. Ez a klasszikus tájkert viszonyai között nem volt zavaró, hiszen az egyre nagyobb kiterjedésű angliai tájkertekben elég tér állt rendelkezésükre, a kontinensen pedig a rokokó kertek sövényfalakkal határolt tereiben önálló egységeket alkottak. A tájképiesedés, tehát a geometrikus viszonyok felbomlása a szabadabb és nyitottabb térformálás felé azonban azt is jelentette, hogy az épületek néhány rosszul sikerült alkotásnál olyan sűrűségben álltak a kerten belül, amely szinte tömegben láttatta őket. (Ezen a fázison egyébként sok angliai kert is átesett.) Elveszítették az egyediség értékét, és azáltal, hogy egy kerti teret nem önállóan határoztak meg, mindazt a jelentéstartalmat is, amely hozzájuk kötődött.

A század utolsó harmadában tehát a radikális formai változások a szentimentalizmussal párhuzamosan jelentkeztek, ami változatos, de általában a lélek húrjait megszólaltató kerti tartalmak megfogalmazásával járt együtt. Korábban inkább az antikvitást és az egzotikus helyszíneket (elsősorban Kínát) idézték meg. Az érdekesnek tekintett távoli korok és földrészek sora egyre bővült, a jellemző kerti épületek listája kiegészült az európai középkor vagy az iszlám által ihletett darabokkal. Különösen a középkort idéző romok bírtak további jelentéstartalmakkal, az elmúlás, a természet hatalma, a dicső múlt képzete egyaránt kötődött hozzájuk.

¹⁷ Az irányzat fő teoretikusa a német nyelvterületen Christian Cay Lorenz Hirschfeld volt, akinek 1779 és 1785 között megjelent ötkötetes traktátusa egész Közép-Európában meghatározta a kertművészet fejlődését. Lásd még a 21. jegyzetet.

Ez a szellemi közeg alkotta Goethe weimari kertjének hátterét. Goethe a német kertművészet meghatározó alakja volt, műveiben többször is foglalkozott a kertépítés témájával, sőt ezekben még stílusfejlődése is kimutatható.¹⁸ Szerepe hasonló ahhoz, amit Rousseau töltött be Franciaországban.¹⁹ Amíg azonban Rousseau a természet-hez történő visszatérés eszméjével a természeteszményt befolyásolta, Goethe a kertművészet esztétikai alapú megközelítésével a konkrét kertészeti programot is meghatározta.

A német romantika másik jelentős előfutára, Friedrich Schiller (1759–1805) kortársához és barátjához, Goethehez hasonlóan ugyancsak kifejtette nézeteit a kertművészet helyes irányával kapcsolatban. Goethével ellentétben azonban sokáig nem hallatta hangját e témában, nem volt lelkes népszerűsítője a tájkerteknek, és nem is foglalkozott a tájépítészet gyakorlati oldalával, a kertészkedéssel.

Határozott elképzelései voltak viszont egy olyan kertművészetről, amely egyesíti magában mind a francia, mind az angol kerteszmenyt.²⁰ Ennek a gondolatnak a nagy német kertteoretikus, Christian Cay Lorenz Hirschfeld (1742–1792) volt a kezdeményezője, aki egy önálló német kertművészeti stílust kívánt megvalósítani a két irányzat ötvözésével.²¹ Ez az elgondolás természetesen a végletekig leegyszerűsítette a két nemzet kertművészetét, és nem volt tekintettel azokra

¹⁸ Groß taglalja a legrészletesebben ez irányú tevékenységét. Lásd Groß: „Johann Wolfgang Goethe und die Gartenkunst”.

¹⁹ Wimmer: *Geschichte der Gartentheorie*, 165–168. o.

²⁰ Elsősorban a Johann Friedrich Cotta által kiadott *Taschenkalender auf das Jahr 1795 für Natur- und Gartenfreunde* recenziójában ír kertművészetről alkotott felfogásáról. Ezt és többi, kertművészeti témájú írását Benn dolgozta fel részletesen. Lásd Sheila Benn: „Friedrich Schiller and the English Garden: Über den Gartenkalender auf das Jahr 1795”, *Garden History* (19), 1991/1, 28–46. o.

²¹ Christian Cay Lorenz Hirschfeld: *Theorie der Gartenkunst* 1–5. Bd., M. G. Weidmann, 1779–1785, 142–144. o. Ez az elgondolás nem volt előzmények nélküli, más német (szak)írók is kíváncsún tartották a nemzeti kertstílus kifejlesztését, vö. Benn: „Friedrich Schiller and the English Garden”, 33–34. o. Hirschfeldről lásd még Hoffmann: *Der Landschaftsgarten*, 108. skk. o. és Buttlar: *Az angolkert*, 158. o.

a folyamatokra, amelyek Franciaországban és Angliában a stílusok fejlődése során bekövetkeztek, nem is beszélve a különböző irányzatokról. A kertalakítás két formai véglete, tehát a teljesen geometrikus, és a teljesen szabálytalan kialakítás összekapcsolódott az egész földrésznek példát adó két kertművészeti nagyhatalom nevével, és ez anynyiban valóban indokolt volt, hogy ezek a végletek valóban a névadók területén alakultak ki. A franciakert és az angolkert fogalma ekkor rögzült, és azonosult a két formai megközelítéssel. Német kertművészeti irányzat viszont nem alakult ki, amint Hirschfeld is adós maradt a geometrikus és a szabálytalan kialakítás ötvözésének módjával.

Schiller tehát – feltehetően Hirschfeld nyomdokába lépve – elutasította a teljesen szabálytalan kialakítást, de ezzel valójában a rousseau-i kertesházi nyírről mondott ítéletet. Azt vallotta ugyanis, hogy a természetbe való teljes visszavonulás a kultúra elhagyását jelenti,²² holott ez a program nem szerepelt az angliai elméletekben. Igaz viszont, hogy a növények növekedését teljesen kontroll nélkül hagyni sem tartotta helyénvalónak, számára a gyönyörű táj a harmonikus, rendezett káoszt jelentette. (Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy Schiller képzete szerint az angolkert kis területre zsúfolva hozza létre a sok különböző kerti képet, ami bizonyítja, hogy a stílus legjelentősebb, hatalmas területen létrehozott alkotásaira nem volt tekintettel.) Ugyanakkor elutasította a geometrikus kert lényegét is, miszerint építészeti formákat akar kényszeríteni szerves, élő tárgyra. Schiller nem formai oldalról közelítette meg a francia- és az angolkert összebékítését, hanem a szemléltőre gyakorolt hatásukat kívánta egyensúlyba hozni. Meglátása szerint a franciakert a szellemre, míg az angolkert az érzésekre hat.

Nézeteinek alátámasztására Károly Jenő (1737–1793) württembergi herceg Stuttgart melletti hohenneimi kertjét²³ választotta, mint amely egyaránt magában foglalja a római kort idéző romokat és épü-

²² Benn: „Friedrich Schiller and the English Garden”, 28–29. o.

²³ Hoffmann: *Der Landschaftsgarten*, 81–89. o. és Buttlar: *Az angolkert*, 161–170. o.

leteket, valamint a vidám falusi életmódot idéző házakat. Anélkül, hogy e szűkre szabott helyen a hohenheimi kert történetéről és egyes elemeiről többet mondanék, annyit meg kell jegyeznem, hogy Schiller elméletét teljesen aláasta ez a választás. Kiderült belőle szubjektív látásmódja, és különösen az a módszere mért csapást értékelésre, hogy azokkal a kerti épületekkel nem is foglalkozott, amelyek meg-ingatták volna előfeltevését. Schiller álláspontja szerint a hohenheimi kert a szellemre és a lélekre egyforma súllyal gyakorolt hatásával harmonikus egységet alkotott, holott már a kortársaknak is feltűnt, hogy a kompozíció éppen azt a vezérgondolatot nélkülözi, amely a számos különböző elemet összefűzné. Goethe ekkorra már teljesen eltávolodott a szentimentális kerteszemlénytől, és habár Schiller 1795-ben, éppen kertelmélete kifejtésének évében azzal a kéréssel kereste meg, hogy kedvezően nyilatkozzon egy kertleírásról, Goethe azt keresetlen szavakkal utasította vissza.²⁴

Goethe svájci utazásaiból ugyanis azt a konklúziót vonta le, hogy az ideális tájképet maga a természet mutatja meg, és ezek után elvesztette érdeklődését a kertalkotás iránt. A weimari kert további munkálatait 1782/83 után teljesen Károly Ágostra hagyta.²⁵ (Ezután már csak egyszer, 1791-ben tevékenykedett a weimari kertben, amikor a herceg a Római ház építését egészében rá bízta. Ebben azonban a ráció klasszicista eszményét látta, és nem a szentimentális staffázspületeket.) Úgy vélte, a tájkert kimegy a divatból, már nem is beszélnek róla. Ettől kezdve elfordult a természetutánczó szentimentális kertektől, és a botanika felé fordult. Ennek ellenére az idős Goethe később az új kertművészet prófétájának tekintette önmagát.

Goethe már 1776-tól foglalkozott növénytantal, 1794-ben pedig a jénai botanikus kert kialakításában is részt vett. Ennek létrehozásakor geometrikus rendben helyezték el a növényeket, igazodva a taxo-

²⁴ Benn: „Friedrich Schiller and the English Garden”, 43. o.

²⁵ Groß: „Johann Wolfgang Goethe und die Gartenkunst”, 315. o.

nómiai bemutatás követelményeihez.²⁶ Goethe voltaképpen visszatallt a barokk kertművészet elveihez, amelyek – amint arról már szó esett – német földön továbbra is megbecsülést élveztek, de már nem mint az abszolutisztikus uralkodás jelképei, hanem mint az emberi kéz természetalakításának produktumai. Goethe kertalakítástól való elfordulását az a felismerése is siettetette, miszerint a dilettánsok által is sikeresen gyakorolt tájépítészet nem tartozhat a szépművészetek közé.²⁷ Az 1775-ben tett svájci utazás lassanként azt a gondolatot erősítette meg benne, hogy az ember képtelen a természetet újraalkotni, hanem azt csak – olykor szolgálai – utánózni lehet képes.²⁸ A geometrikus kertművészeti hagyomány jól definiálható, mert az építészet nyelvét beszélő elveivel már rokonszenvesebbnek tűnt fel számára. Goethe gyakorlatilag az angliai változásokkal egy időben érezte meg az új kertművészeti tendenciákat, miszerint a nagy tájkerti kialakítások mellett a házhoz közvetlenül tartozó területeken újra helyet kell kapnia a virágdíszet előtérbe helyező, geometrikus kialakítású kertrészeknek.²⁹

Az új irányzat csak pár évtizeddel később nyert végleg teret a kontinens kertművészetében. Mire viszont a jénai romantika életre kelt, a historizáló (vagy más osztályozási módszer szerint az eklektikus) kertművészet már német földön is csírázni kezdett.

²⁶ Groß: „Johann Wolfgang Goethe und die Gartenkunst”, 315–316. o.

²⁷ Az erről folyó vitáról Hoffmann: *Der Landschaftgarten*, 113. skk. o.; Benn: „Friedrich Schiller and the English Garden”, 30. skk. o. és Buttlar: *Az angolkert*, 16–19. o.

²⁸ Groß: „Johann Wolfgang Goethe und die Gartenkunst”, 314. o.

²⁹ Erről részletesebben Buttlar: *Az angolkert*, 82. skk. o.

A BÁNYA

GURKA DEZSŐ

Az ásványtani tájékozódás szerepe a jénai konstellációban

A bányák és a bányászok titokzatos világa meglehetősen gyakori témája volt a német romantika irodalmának. Az e területtel foglalkozó művek számának megnövekedése lényegében egybeesett a geológia 1790 és 1820 közötti úgynevezett heroikus korszakával. Friedrich von Hardenberg, azaz Novalis írásai mellett Ludwig Tieck, Ludwig Achim von Arnim, Clemens Brentano, Joseph von Eichendorff, Theodor Körner, Jean Paul, Ernst Theodor Amadeus Hoffmann, Henrich Steffens és Zacharias Werner műveit lehetne a szóban forgó tematika legjellemzőbb példáiként megemlíteni.¹ Ezen alkotók, akik közül többen is a jénai konstellációhoz sorolhatók, közös geológiai-ásványtani érdeklődését jelentős részben éppúgy a freibergi bányászati akadémia és a Jénai Ásványtani Társaság meghatározó szerepe magyarázza, mint ahogyan a korabeli termé-

¹ Jean Paul *Hesperus* (1795), Tieck *Der Runenberg* (1802) és *Der Alte vom Berge* (1828), Werner *Martin Luther, oder: die Weiche der Kraft* (1807), Körner *Der Bergknappen* (1811), Brentano *Die Gründung Prags* (1815); Arnim *Der Kronenwächter* (1817), E. T. A. Hoffmann *Die Bergwerke zu Falun* (1819), Steffens *Die vier Norweger* (1828), Eichendorff *Der Schatzgäuber* (1834) című írásai a korszak legismertebb bányászati tárgyú irodalmi alkotásai. Lásd Theodore Ziolkowski: *German Romanticism and Its Institutions*. Princeton University Press, Princeton, 1990, 19–20. és 39. o.

szetfilozófusok ez irányú tájékozódását. A két intézmény által közvetített szaktudományos ismeretek irodalmi és filozófiai recepciója leginkább Novalis és Friedrich Wilhelm Joseph Schelling írásaiban követhető nyomon.

A német romantika szerzői közül többen nem csupán műveik témaválasztása révén kötődtek a bányák világához, hanem tanulmányaik és megélhetésük kapcsán is. Novalisról köztudott, hogy a Freibergi bányászati akadémián tanult és a weissenfelsi sóbánya tisztviselője volt, de hasonló utat járt be Clemens Brentano is, aki Bonnban hallgatott geológiát, majd pedig a schönerbecker sóbánya alkalmazásában állott. Freibergben végezte tanulmányait Gottfried Heinrich Schubert, Schelling természetfilozófiájának egyik legkorábbi követője is, aki *Vélemények a természettudományok sötét oldaláról* (*Ansichten der Nachtseite der Naturwissenschaften*) (1808) című könyvében nagy teret szentelt a geológia tudományterületének.² A schellingi természetfilozófia másik korai elkötelezettje, a norvégiai születésű Henrich Steffens 1797-ben Kielben védte meg mineralógiai disszertációját, de később szintén Freibergben folytatta tanulmányait.³

A Drezda közelében fekvő városka számos romantikus szerző biográfiájában szerepel tehát, sőt a Freibergi bányászati akadémia hatása, lévén a világ első ilyen irányú szakintézménye, messze a német területeken túlra is kisugárzott. A nagy fontosságú intézményt 1765-ben alapították, azon a már a középkorban is híres bányatelepülésen, amely már a geológia enigmatikus korai főművének, Agricola *Tizenkét könyv a bányászatról és a kohászatról* (*De re metallica Libri XII*) (1556) című művének egyik legfontosabb vonatkoztatási pontja volt.⁴ Az akadémia

² Uo. 20. o. és Nicholas A. Rupke: „Caves, fossils and the history of the earth”, in Andrew Cunningham – Nicholas Jardine (szerk.): *Romanticism and the Sciences*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990, 254. o.

³ Wolf Engelhardt: *Goethe im Gespräch mit der Erde. Landschaften, Gesteine, Mineralien und Erdgeschichte in seinem Leben und Werk*. Böhlau Nachfolger, Weimar, 2003, 218. o.

⁴ Ziolkowski: *German Romanticism and Its Institutions*, 26. o.

fénykora Abraham Gottlob Werner működéséhez köthető. Werner, akit a geológia Linnéjeként emlegettek kortársai, két irányban fejtet- te ki meghatározó munkásságát: a Föld szerkezetének leírásában, il- letve az ásványok rendszertanának kidolgozása területén. Az előbbi diszciplínának a geognózia (Geognosie), utóbbinak az oryktognosia (Oryktognosie) nevet adta.⁵

Werner tudományos tevékenységét a pontos megfigyelések és le- írások jellemezték, s a freibergi szakintézmény egyik legfontosabb nevezetessége éppen a professzor által létrehozott hatalmas ásvány- gyűjtemény volt. Werner empirikus beállítódásával jelentős hatást gyakorolt az ásványtannal a későbbiekben is szakmai szinten fog- lalkozó híres tanítványaira (így például Alexander von Humboldt- ra és Henrich Steffensre), de hasonlóképpen tartós befolyással volt a mineralógiától eltávolodó hallgatóira, például Theodor Körnerre és Franz von Baaderre is.

Werner szakmai körökön messze túlmutató népszerűségét a kőze- tek kialakulásának neptuniánus elmélete alapozta meg, amely a ten- gerekből történő üledékes keletkezés koncepcióját helyezte előtérbe a vulkanikus tevékenység fontosságát hangoztató, James Hutton által reprezentált plutonizmussal szemben. A weneri szemlélet irodalmi recepcióját példázza, hogy Goethe a *Faust*-ban utalt a neptunizmusra,⁶

⁵ Uo. 26–27. o. A „Geognosie” terminus technicust, különösen német területeken, csak később szorította ki a ma használatos geológia megnevezés, ami Jean André de Luc 1803-ban megjelent könyvére vezethető vissza. Lásd Irene Bark: „*Steine in Potenzen*”. *Konstruktive Rezeption der Mineralogie bei Novalis*. Nimeyer, Tübingen, 1999, 82. o. [A következőkben az egyes tudományterületek eltérő nevű történeti előzményeire a mai gyakorlatnak megfelelő elnevezéseket használom: a kőzetek és ásványok keletkezésével foglalkozó elméletekre a geológia, a leírásukkal foglalko- zókra az ásványtan vagy mineralógia kifejezést. G. D.]

⁶ Lásd Johann Wolfgang Goethe: *Faust. A tragédia második része*. Európa, Bu- dapest, 1986, 323–327. o. Ford. Kálnoky László. Goethe a *Faust* második részének „A felső Péneiosznál” című fejezetében ütközteti a plutonista illetve a saját felfogásá- hoz közelebb álló neptunista koncepciókat. Vö. Martin Guntau: „The natural history

s Novalis is felidézett konkrét tartalmi elemeket Werner közetkeletkezési elméletéből.⁷

A jénai romantika enigmatikus alakjává vált Novalis 1797 decembere és 1799 között folytatta tanulmányait a freibergi bányaaakadémián, s eközben résztvevője volt annak a Werner által irányított tudományos vállalkozásnak, amely a Tübingiai-erdő, a Harz-hegység és a cseh-szász határon húzódó hegységek geológiai térképeinek elkészítését tűzte ki céljául.⁸ Werner alakja írói életművének két fontos szövegében is kiemelt jelentőséggel bukkan fel: Novalis professzorának karakterét jelenítette meg *A szaiszi tanítványok* (*Die Lebrlinge zu Sais*) mesterében,⁹ s ő a *Heinrich von Ofterdindgen* egyetlen saját néven említett szereplője.¹⁰ A Werner személye iránti nagybecsülés mellett azonban a szemléletével és koncepciójával szembeni bírálat is megtalálható a költő-tanítvány írásaiban.

A *Heinrich von Ofterdindgen* ötödik fejezetében az élet könyvének motívuma kapcsán Novalis két szereplő, a bányász és a remete megismerési módját, a tapasztalatot és a belső szemléletet állítja szembe egymással. A remete könyvtára, szemben a bányász könyvek iránti közömbösségével, a kozmosz megismerésének eszközévé válik.¹¹ A Weiss

of the earth”, in Nicholas Jardine – James A. Secord – Emma Spary (szerk.): *Cultures of natural history*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 226. o.

⁷ „Vénséges, csodás palota: süllyed a tengermélyből esten”. Novalis: *Heinrich von Ofterdingen*. Helikon, Budapest, 1985, 61. o. Ford. Márton László.

⁸ Herbert Uerlings: *Friedrich von Hardenberg, genannt Novalis. Werk und Forschung*. Metzler, Stuttgart, 1991, 185. o.

⁹ Novalis: „A szaiszi tanítványok”, *Vulgo*, 2002/1, 214. o. Ford. Magyar István.

¹⁰ „Minden vállalkozásomban szerencsés voltam, s a mi Atyánk a mennyekben a gonosztól megóvott, és tisztességben hagyott megőszülni. Rajta kívül mindent az én egykori öreg mesteremnek köszönhetek, aki régóta megtért atyáihoz, és akire könnyek nélkül soha nem gondolhatok. [...] Minden bányász atyjaként tisztelte, s amíg Eula áll, nevét meghatottan és hálával fogják ejteni. Születése szerint luzsikai volt, és Wernernek hívták.” Novalis: *Heinrich von Ofterdingen*, 56–57. o.

¹¹ Weiss János: „A könyv mint metafora Novalisnál és Borgesnál”, in Uő: *Mi a romantika? Filozófiai tanulmányok*. Pécs, Jelenkor, 2000, 214–220. o.

János által elemzett kritikai attitűd párhuzamba állítható azzal a bírálattal, mellyel Hardenberg illette egykori freibergi tanárát. Az *Általános Brouillon* (*Allgemeine Brouillon*) töredékeiben Werner különböző kémiai tulajdonságok kifejeződését leíró ásványtani rendszerén Novalis az enciklopédikus szemléletet kérte számon, s a geológiát a bolygók korától kifejtett kronologikus ásványtanként tartotta megvalósítandónak.¹²

Novalis mineralógiai tájékozódásának közege nem szűkült le pusztán a Wernerrel való kontaktusra, hiszen második menyasszonyának, Julie Charpentier-nek a családja révén szakmai kapcsolatai is tovább bővültek. A lány édesapja, Johann Friedrich Wilhelm Toussaint von Charpentier a freibergi akadémia matematika- és fizikaprofesszora, Werner egyik legkorábbi tanítványa volt. Julie fivére, Johann von Charpentier ekkortájt még Freibergben tanult, a későbbiekben viszont korának legismertebb gleccserkutatója lett.¹³

Az ásványok világát tanulmányozó romantikus szerzők számára a freibergi bányászati akadémia mellett újabb lényeges tájékozódási lehetőséget jelentett, hogy 1797-ben Jénában Societät für die gesammte Mineralogie néven megalakult az a külföldi levelező tagokat is sorába fogadó tudományos társaság, amely igen sokat tett a legfrissebb ásványtani ismeretek széles körű elterjesztéséért. A társaság létrejöttének és szakmai tevékenységének mozgatója a jénai egyetem 1794-ben kinevezett professzora, Johann Georg Lenz volt, aki lényegében Werner szemléletét közvetítette Jénába. Lenz 1793-tól rendre meghirdetett előadásaiban a weneri rendszer két fő elemén (Oryctognosie és Geognosie) túl a bányaművelést is felvette tematikájába, s a három terület általa adott közös megjelölése (gesammte Mineralogie) tükröződik a jénai tudományos társulat névválasztásában is.¹⁴

¹² Uerlings: *Friedrich von Hardenberg, genannt Novalis*, 186–188. o.

¹³ Rachel Laudan: *From Mineralogy to Geology. The Foundations of a Science, 1650–1830*. University Chicago Press, Chicago–London, 1987, 102. o.

¹⁴ Hans Herz: *Von Schillers Berufung bis Fichtes Erlassung. Vorlesungen an der philosophischen Fakultät der Universität Jena 1789–1799*. Friedrich Schiller Universität, Jena, 1989, 56–61. o.

A jénai ásványtani társaság első elnökévé egy erdélyi arisztokratát, gróf Teleki Domokost választották, akinek korai halála után ugyan- csak egy magyar főnemest jelöltek e posztra, gróf Festetics György személyében. Mivel ő nem vállalta a felkérést, a fiatalon elhunyt Telekit Galicin orosz herceg, majd Goethe követte az elnöki tisztségben.¹⁵

Schelling maga is tagja volt az ásványtani társulatnak, s noha ő maga nem írt részletesebben a mineralógiáról, követőjének, Henrich Steffensnek munkásságában kimutatható gondolatainak közvetlen befolyása. Steffens (*Adalékok a föld belső természetétörténetéhez*) *Beitrag zur innern Naturgeschichte der Erde* című könyvében a weneri geognózia és a schellingi természetfilozófia szintetizálására törekedett.¹⁶

Schelling természetfilozófiájának az ásványtani társulat működésére gyakorolt hatása jól adatolható a magyar résztvevők jénai ülésen elhangzott előadásai alapján is.¹⁷ Schelling több magyarországi természettudóssal, illetve érdeklődővel állt személyes kapcsolatban, s közülük a bányaaakadémiát végzett báró Podmaniczky Károllyal került legközelebbi nexusba, aki – mint ahogyan arról Schelling feleségének, Caroline Michaelisnek a levelei beszámoltak – 1802-ben és 1803-ban gyakori és szívesen látott vendége volt a filozófus jénai környezetének.¹⁸

¹⁵ A társaság történetében kezdettől fogva egyaránt jelentős szerep jutott a Jénában tartózkodó magyaroknak és a Magyarországon tiszteleti tagoknak. 1801-ben a 469 tiszteleti tagból 73 volt magyar, közöttük Aranka György, Kazinczy Ferenc, Kitaibel Pál, Rummy Károly György és Winterl Jakab József is. Lásd Csíky László: „Magyar természetvizsgálók szerepe a jénai „Mineralogische Societät” működésében és ennek hatása a hazai földtudomány kialakulására”, in Uő: *A földtudományok honi történetéből*, Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület–Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest–Piliscsaba, 1997, 86–87. és 99. o.

¹⁶ Ziolkowski: *German Romanticism and Its Institutions*, 1990, 37. o.

¹⁷ Nagy Sámuel, Stark Mihály, Mihalik Dániel, Rummy Károly György, Mokry Benjámin, Bodó Sámuel és „Theil aus Igló” előadásának tényéről tudósított a társulat közlönye. Vö. Csíky: „Magyar természetvizsgálók szerepe”, 86–91. o.

¹⁸ Podmaniczky Károly Schelling társaságában megfordult Goethénél is. Életrajzában további érdekes vonatkozása a jénai romantikusokkal kapcsolatban, hogy

Szintén Schelling természetfilozófiájának közvetlen hatására utal Bodó Sámuel jénai működése. A társulat közlönyében megjelent *Kísérlet a mineralógia egy indítványának tudományként való megalapozására* (*Versuch eines Vorschlages die Mineralogie wissenschaftlich zu begründen*) című írásában még főként Fichte hatása észlelhető, de a későbbiekben mind erőteljesebbé vált nála a természet produktivitásának eszméje. 1800-ban Jénában olvasta fel a később nyomtatásban is megjelent tanulmányát, amelyben a kanti dinamikus szemlélet követőjeként lépett fel, s ugyanakkor a szerves és szervetlen természet egységét hangoztatta, Schelling *A világlélekről* (*Von der Weltseele*) című művének szellemében. Szintén schellingi reminiscenciákat sejtet a Theil aus Igló néven említett szerző (az egyik 1799-es ülésen elhangzott) előadásának címe: *A természetfilozófia hatása a mineralógiára* (*Einfluss der Naturphilosophie auf die Mineralogie*).¹⁹

A kor egyik legsokoldalúbb és legaktívabb magyar kultúráközvetítője, Rummy Károly György 1803-ban Lenz professzor tanítványaként dolgozott Jénában, a Galicin herceg által adományozott ásványgyűjtemények rendszerezésén. 1803 júniusában Rummy *A magyar királyság ásványtani leírása* című értekezését Dianovszky János olvasta fel a mineralógiai társaság ülésén.²⁰ Rummy hallgatója volt Schelling előadásainak, nyomon követte természetfilozófiájának formálódását.²¹

1804-ben Novalis második menyasszonyát, Julia Charpentier-t vette feleségül. Vö. Derka Clarisse: *Báró Podmaniczky Károlyné Charpentier Júlia*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1940, 47–51 o. és Sas Andor: „Magyar ember a jénai romantikusok társaságában”, *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1911, 840–841. o. Podmaniczky közvetítő szerepéről részletesebben lásd Gurka Dezső: „Egy magyar bányatanácsos vándorévei. Báró Podmaniczky Károly jénai és freibergeri tanulmányútjának kora romantikus konnotációi”, *Magyar Tudomány*, 2008/3, 334–342. o.

¹⁹ Sas Andor: „Schelling-követő magyar természetfilozófusok a romantikus Jénában”, *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1914, 677–679. o.

²⁰ Benedek Klára: *A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez*. Minerva, Budapest, 1942, 11. o.

²¹ Bachrach Imre: *Rummy Károly György és a jénai egyetem*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942, 24–25. o.

Noha Schelling mineralógiai tájékozódására számos adat utal, természettudományos tájékozódásában az ásványtani érdeklődés kevésbé játszott látványos szerepet, mint a fizika és a kémia korabeli újdonságai iránti elkötelezettsége. Mivel formálódó természetfilozófiája a természet faktorainak teljes körű spekulatív megalapozására irányult, a filozófus ezen átfogó törekvése szempontjából is tanulságos lehet, hogy a geológiai jelenségeket miként illesztette be természetképebe.

Schelling mineralógia iránti érdeklődése jénai alkotói periódusának legelején élenkült meg, nagyrészt a Goethével való intenzív kapcsolattartás eredményeként. A filozófus 1798 és 1803 között gyakran találkozott a költővel, beszélgetéseiknek konkrét tárgyról viszont keveset lehet tudni. Goethe naplóbejegyzései szerint főként a fénytannról értekeztek, sőt közös optikai kísérleteket is végeztek. Schelling *Bevezetés a természetfilozófia rendszerének vázlatához* (*Einleitung zu dem Entwurf eines Systems der Naturphilosophie*) (1799) című írása ugyanakkor utal a Goethével való ásványtani eszmecserékre is.²² Együttműködésüket mutatja e tárgyban az a tény is, hogy Goethe elküldte Schellingnek Charpentier professzor érctelérek keletkezéséről szóló munkáját.²³

Schelling műveinek több passzusában is felvetette az ásványok és kőzetek keletkezésének problémáját. „Minden egyes ásvány egy-egy töredék a Föld történetének könyvéből. Mi a Föld? – története elveszett a természet egészének történetében, és így a fossziliától az anorganikus és organikus természetén át fel egészen az univerzum történetéig – egyetlen lánc” – írja a *Bevezetés a természetfilozófia rendszerének vázlatához* című munkájában.²⁴

Schelling a geológiával kapcsolatos nézeteit legrészletesebben egy Goethehez írott 1801-es levelében fejtette ki. A filozófus interpretá-

²² Engelhardt: *Goethe im Gespräch mit der Erde*, 193. o.

²³ Uo. 217. o.

²⁴ Manfred Schröter (kiadta): *Schellings Werke*. I/3. köt. Beck, München, 1958, 291. o.

ciójában a metamorfózis Goethét ekkortájt olyannyira foglalkoztató jelensége nem csupán a növények és az állatok világában van jelen, hanem a szervetlen természetben is. Ugyanakkor Schelling fogalomhasználatában azok a kémiával és elektromosságtannal kapcsolatos kifejezések vannak túlsúlyban, amelyek az elektromosság–mágnesesség–kemizmus fogalomhármásra épülő, s e jelenségek egybekapcsolódását középpontba állító természetfilozófiájának alaptendenciáit erősítik.²⁵

Schelling számára továbbra is az idődimenzió volt a geológia legfontosabb mozzanata, miközben egyre szorosabb relációt alakított ki az ásványok és kőzetek keletkezéstörténete és saját természetfilozófiájának konstrukciófogalma között. *Előadások az akadémiai stúdium módszeréről* (*Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums*) (1803) című írásában úgy értékelte, hogy a „testek sorának történeti konstrukciója” irányában Steffens munkái tették meg az első lépéseket. Saját természetfilozófiai elveiből kiindulva így jelölte ki a geológia helyét a természet produktív jelenségeinek láncolatában: „A geológiának, amelynek ugyanilyennek kellene lennie az egész Föld vonatkozásában, nem volna szabad kizárnia az anyag egyetlen teremtményét sem, és valamennyinek a geneziséét történeti folytonosságban és kölcsönös meghatározottságban kellene bemutatnia. Mivel a tudomány reális oldala mindig csak történeti lehet [...], ezért a geológiának, legmagasabb rendű kibontakozásának teljében, mint magának a természet történetének, amelynek a számára a Föld csupán közép- és kiindulópont, a természettudomány igazi integrációjának és tisztán objektív bemutatásának kell lennie, és a kísérleti fizika csupán átmenetet képezhet ehhez, csak eszköze lehet.”²⁶ Ily módon tehát az ásványok világa Schelling számára a kémiai jelenségek

²⁵ Horst Fuhrmans (kiadta): *Schelling: Briefe und Dokumente* I. köt., Bouvier, Bonn, 1963, 240–244. o.

²⁶ Friedrich Wilhelm Joseph Schelling: „Előadások az akadémiai stúdium módszeréről”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1985/5–6, 889. o.

szintjéhez tartozott, s mint ilyen a szerves természethez legközelebb álló szint részét képezte.

Azzal, hogy Schelling integrálta ásványtani tapasztalatait saját spekulatív rendszerébe, eltávolodott a mineralógia empirikus gyakorlatától. Goethe hamarosan hangot is adott abból fakadó csalódottságának, hogy Schelling nem teljesítette maradéktalanul az ő eredeti várakozásait, vagyis nem járult hozzá természettudományos megfigyeléseinek teoretikus alátámasztásához.²⁷ A költőfejedelem érdeklődése a kilencvenes években az ásványtanról egyre inkább a fénytana felé fordult át, ezzel párhuzamosan viszont weimari környezetében, s persze még inkább Jénában, egyre nagyobb súlyt kaptak a természetfilozófiai megközelítések és a kora romantika egységsszemlélete. Ezek a gondolati elemek, amelyek a nem mineralógia konkrét gyakorlatából nőttek ki, az ásványtan legfontosabb jénai intézményeiben, az egyetemen és az ásványtani társaságban is egyre inkább teret nyertek.

Ernst Cassirer *A felvilágosodás filozófiája* (*Die Philosophie der Aufklärung*) című könyvében megjegyzi, hogy a 18. század második felében a teológia és a természettan közötti cezúra megvonásában „a geológia jár az élen, amennyiben széttöri azt az időszámítást, amelybe a bibliai teremtetéstörténet ágyazódik”.²⁸ A jénai romantika számára a földtani koncepciókon túl más kortárs gondolati tradíciók is adottak voltak ahhoz, hogy elősegítsék a természet és a történelem korábban, a teológiai szemlélet égisze alatt elkülönülő idődimenzióinak szinopszist, és hogy lehetővé tegyék a különféle (köztük geológiai) jelenségeknek a természet egységesülő folyamatába való beillesztését.

Johann David Michaelis göttingeni professzor, Schelling apósa, a történeti bibliakutatás megalapozásával járult hozzá ahhoz, hogy

²⁷ Engelhardt: *Goethe im Gespräch mit der Erde*, 189. o.

²⁸ Ernst Cassirer: *A felvilágosodás filozófiája*. Atlantisz, Budapest, 2007, 75. o. A Biblia szövegének természettörténeti szempontú interpretációiról (pl. Johann Jakob Scheuchzer és Friedrich Christian Lesser munkái), illetve azok ellentendenciáiról (pl. Buffon, Kant, Lomonoszov írásai) lásd Guntau: „The natural history of the earth”, 220–221. o.

a bibliai időszemlélet uralma alól kiszabadulhassanak az egyes tudományok, Herder történelemfilozófiája pedig az emberiség történelmét egy, a természet történetével kezdődő s megszakítatlanul visszakövethető idősorba illesztette bele.²⁹ A kora romantika látásmódját befolyásoló történeti szemlélet áthatotta az egységes természetet produktív folyamatként interpretáló schellingi filozófiát is.

A világ romantizálásának novalisi elve, illetve a tudományok poetizálásának schlegeli programja kapcsán a jénai konstellációban megjelent egy más jellegű egység koncepciója is: a természettudósok és a költők egységes közösségének az ideája. „A természetkutatókat és a költőket egy néppé avatja közös nyelvük. Mit amazok gyűjtöttek és nagy, rendezett tömegben felállítottak, azt ezek az emberi szív számára napi kenyérré és táplálékká alakították át, midőn a mérhetetlen természetet megannyi kisebb természetté tagolták, formálták” – írja Novalis a *Szaiszi tanítványokban*.³⁰

A jénai romantika írói a természettudományok empirikus adatait, így a mineralógiából recipiált megfigyeléseket is, saját jelképrendszerükbe illesztették be, s bár a geológia hőskorának – a freibergi egyetem és a jénai Ásványtani Társaság által közvetített – teóriái számos korabeli írásban fellelhetők, azok nem képeztek egységes vonulatot: az egységesülő tudomány „megannyi kisebb természetként” jelent meg bennük. Ugyanakkor nem állt helyre a jénai kora romantika irodalmában a fragmentált világ egysége sem, mi több, a bányászok világa Novalisnál éppen a természet könyvének ellentendenciáját képviselte.

A természet egységének helyreállítását voltaképpen a német idealizmus filozófiai programja vállalta fel. Schellingnél a természet köny-

²⁹ „Az Isten, akit én a történelemben keresek, szükségképpen ugyanaz, mint aki a Természetben van jelen; történelme pedig mint a férgeké, szorosan összeszövődik a szövedékkel, amelyben él. Tehát a történelemben is természeti törvények érvényesülnek [...]” Johann Gottfried Herder: „Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról”, in uő: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Gondolat, Budapest, 1978, 428. o.

³⁰ Novalis, „A szaiszi tanítványok”, 217. o.

vében való lapozás novalisi metaforája a geológiai rétegek „visszalapozására” konkretizálódott, s ha a „minden egy” távolba vetített célképzet maradt is, a produktív természet működését feltáró genetikus rekonstrukció módszere a természettel kapcsolatos narratívát mindenesetre gyökeresen átalakította. Ebben a folyamatban, amit Wolf Lepenies – éppen Schelling kapcsán – a természettörténet időiesítésének (*Verzeitlichung der Naturgeschichte*) nevez,³¹ a mineralógia a shellingi természetfilozófia számára csupán a természet önkonstrukciójának egy részeleme volt, a benne közvetlenül feltáruló idődimenzió révén viszont a problematika messze túlmutatott a filozófus jénai periódusán.

³¹ Vö. Wolf Lepenies: *Das Ende der Naturgeschichte. Wandel kultureller Selbsttändigkeiten in den Wissenschaften des 18. und 19. Jahrhunderts*. Hanser, München–Wien, 1976, 39. o.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

MARTINÁS KATALIN

Julius Robert Mayer, a romantikus tudós

A romantika és az energiafogalom

Julius Robert Mayer (1814–1872) jellegzetes alakja volt a romantikus tudománynak, annak ellenére, hogy korszakos jelentőségű eredménye, az energia megmaradásának felismerése már a német romantika korszakhatárán túlra esik. Mayer, az autodidakta orvos nem tanult fizikát, ugyanis amikor a tübingeni egyetem hallgatója volt, a fizika professzori állás éppen nem volt betöltve. Korszakalkotó felismerése után tanulta meg a szükséges ismereteket, barátai, elsősorban Baur segítségével.¹

Mayer legfontosabb tudományos eredménye hajóorvosi tevékenységéhez kapcsolódik. 1840-ben Jáva felé utazott egy holland hajón, amikor megfigyelte, hogy a matrózok vénás vére a trópusokon vörösebb, mint a mérsékelt égöv alatt. Arra következtetett, hogy a szervezetben ilyenkor kisebb fokú oxidációs folyamatok zajlanak le, minthogy az életműködéshez szükséges hő egy részét a természet szolgáltatja, és ez csökkenti a vénás és artériás vér közötti színbeli különbséget. Innen jutott el ahhoz a gondolathoz, hogy az élelmiszerek oxidációjából származó kémiai energia, a test hője és az emberi test által végzett

¹ Mayer életrajzi adatainak forrása Czögler Alajos: *A fizika története életrajzokban* II., Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest, 1882.

munka egymásba átalakíthatók, s eközben az erő (energia) nem vész el, és nem is keletkezik, csak átalakul.²

A mai ismereteink, fogalmaink alapján nehéz megérteni Mayer felismerését. Az energia köznapi szó lett, és már gyerekkorban megtanuljuk az „energia nem vész el, csak átalakul” frázist. A fizika (termodinamika) történet paradigmája szerint az energia megmaradása a hőanyag (kalorikum) elmélet tagadásával alakult ki. Ez a képlet azonban nem alkalmazható Mayernél. Egyrészt nem is valószínű, hogy ismerte, másrészt, ha ismerte volna, akkor feltehetően ennek segítségével magyarázhatta volna meg az észlelt jelenséget.

A kalorikum elmélet alapján a hő „anyag”, amely egyik testből a másikba áramlik a hőmérséklet-különbség hatására. A munkával (dörzsöléssel) keletkező hőt úgy értelmezték, hogy ekkor a környezetből viszünk be hőt a testbe. Sadi Carnot ezzel a képpel írta le a gőzgép működését. A vér színének megváltozása értelmezhető lett volna egy, a Carnot-éhoz hasonló gondolatmenettel.

Robert Mayer szerepét és munkásságát tehát csak akkor érthetjük meg, ha történelmi perspektívában nézzük a problémát. Mayer az erő megmaradásáról beszélt. Az erő a mai szóhasználatban egyértelműnek tűnik: a newtoni erő, azaz az impulzus (lendület) megváltozása

² Czógel Alajos a 19. század végén így összegezte Mayer munkásságát: „Az erő megmaradása elvének felállítása a Mayer halhatatlan érdeme. Ez az elv, mely nem csupán a fizikára, hanem a természettudományok valamennyi ágára új fényt vala derítendő, egyike a legnagyobb tényeknek, melyekkel a fizika Galilei óta gazdagodott [...] A hő mechanikai egyenértékének feltalálása volt a Mayer-féle elv igazolásának talpköve. Azt, a mit az általános elv a racionalitás szempontjából az igazolásra igényelt, szintén Mayer találta föl, még pedig oly tényben, mely egymagában véve új tudományt alapított. Mindazonáltal a hő mechanikai egyenértéke maga nem volt az elv általános képviselője, sőt ellenkezőleg, mint igazoló tény annak egyszerű logikai következménye volt, mert a mint látni fogjuk, Mayer egészen általános koncepczióból indult ki s csak ennek alkalmazásával mint következményt állította föl a hő mechanikai egyenértékének tételét, bár másrészt az is igaz, hogy a hőnek a többi természeti erőhöz való közvetlen viszonya volt az, a mi az általános koncepczióra legközelebbi alkalmat adott.” Uo. 517. o.

időegység alatt. Ez a jelentés azonban csak a 19. század második részében terjedt el. A század közepéig az erő egy diffúz fogalom volt, amely a változtatásképeségnek feleltethető meg.

A fent jelzett problémákkal kapcsolatos elméleti megfontolások természetesen hosszabb múltra tekintenek vissza. David Hume 1739–40-ben így foglalta össze az erő képlékeny fogalomból adódó zavart: „I begin with observing that the terms efficacy, agency, power. Force, energy, necessity, connexion and productive quality, are all nearly synonymous”³. Sajnos, nem ismerek olyan 18. századi magyar nyelvű művet, amely ezzel a problémával foglalkozott volna, ezért a fenti mondat hiteles fordítását nem tudom megadni, ugyanis a modern fordítás már a mai szóhasználatot tükrözné. A modern fogalmakkal kifejezve a régi „erő” fogalmat, legalább ötöt azonosíthatunk. Ezek (1) a newtoni vonzó-taszító erő; (2) a hajtóerő, a különbségekből eredő változtatás képesség a kémiában és a termodinamikában; (3) az impulzus, azaz lendület, elsősorban a kartézianusoknál; (4) a megmaradó energia; (5) a felhasználható energia, vagyis exergia, amely nem teremthető, átadódik és disszipálódik.

A skolasztika korának erőszemlélete szerint még minden mozgót mozgat valami. Az eldobott tárgyat az impetus mozgatja. Az impetus-elmélet első megfogalmazását a 6. századi alexandriai filozófus, Philoponosz Grammatikosz adta. A skolasztika szerint minden egyes „erő” mozgása közben „elhasználódik”, csak addig képes bármit is mozgatni, míg el nem használódik.⁴

Descartes-nál a természet törvénye az impetusmegmaradás formájában jelentkezik, amely az impulzusmegmaradás proto-megfogalmazásának is tekinthető, azonban az irány nem jelenik meg. Descartes

³ David Hume: *A Treatise of Human Nature: Being an Attempt to Introduce the Experimental Method of Reasoning Into Moral Subjects*, www.class.uidaho.edu/mickelsen/texts/hume%20treatise/hume%20treatise1.htm

⁴ Richard Sorabji: *Philoponus and the Rejection of Aristotelian Science*. Cornell University Press, Ithaca, New York, 1987.

a tömeg és a sebesség szorzatát tekintette impetusnak. Érdekes, hogy Mayer a legelső változatban, amelyet a *Poggendorf Annales*-ba küldött be, szintén az impetusmegmaradás alapján érvelt. Erre a dolgozatára azonban még választ sem kapott.

Az impulzus-megmaradás törvényét Newton fogalmazta meg. A III. axióma, a hatás-ellenhatás törvénye azt jelenti, hogy kölcsönhatásban a teljes impulzus nem változik. A modern fizika az impulzus-megmaradást a világegyetem eltolás invarianciájával kapcsolja össze.

Leibniz a vis viva és a vis mortua fogalmát vezeti be – ezt szokás a proto energiafogalomnak tekinteni. A vis viva a tömeg és a sebesség négyzetének szorzata. A kettes osztó lényeges koncepcionális különbséget jelent. A vis viva változása nem kapcsolható össze a munkavégzéssel. A munka a fizikában 1830-ban, Coriolis művében jelent meg, aki megmutatta, hogy a kinetikus energia változása megegyezik a munkavégzéssel.

A mechanikai energia megmaradását felismerték ugyan, de a fizikusok számára nem volt fontos. Ahogy a munka, ugyanúgy a mechanikai energia is megjelent a matematikai eredményekben, de nem kapott önálló nevet. A fizikusok nem foglalkoztak a metafizikai problémákkal, az univerzális megmaradó mennyiségek kérdésével.

Joseph Black 1770-ben felismerte, hogy a hőközlés mérhető, és bevezette a fajhő fogalmát, s ezzel megalkotta a kalorimetriát, amelynek elméletét Lavoisier dolgozta ki részletesen. A vizsgált jelenségekben hőátadás történt, ezért a jelenségek magyarázatára Lavoisier a kalorikum (hőanyag) elméletet javasolta. A termikus jelenségek magyarázata így hasonló lett az elektromos jelenségekéhez. Érdekességként érdemes megjegyezni, hogy a termodinamika elnevezés is ezt a szemléletet tükrözi: a termikus (hő) jelenségek vizsgálatát sugallja, és nem a természet fenomenológikus leírását, amely a tényleges tartalma.

Az általános erő, a természeti hajtóerő megmaradását mint a természet egységének kifejezőjét érett formában a romantikus természetfilozófia fogalmazta meg. Az egységes természet valódi meg-

közelítése Schelling szerint, ahogyan azt a filozófus *A világlélekről* (1798) című könyvében kifejtette, a természetfilozófiának az alaperőkre irányuló konstrukciós tevékenységében történhet. Ugyanakkor Schelling a kanti alaperők dualisztikus tanának korrekcióját is végrehajtotta, és spekulatív természetfilozófiai rendszerében a vonzó- és taszítóerők mellett az elektromosság és a mágnesesség is helyet kapott, előkészítve ezzel az erők átalakíthatóságára vonatkozó konkrét fizikai vizsgálódásokat, leginkább Oersted s részben Faraday felfedezéseit.⁵

Az energiamegmaradás felismerése a metafizikai és a fizikai eredmények egyesítéséből származott. Thomas S. Kuhn 1959-ben írott *Az energiamegmaradás mint példa a szimultán felfedezésre* című cikkében rámutatott arra, hogy „az energia fogalom megszületése három különböző folyamat együttes eredménye.”⁶

Az energia problémájával kapcsolatos vizsgálatoknak tehát három nagy vonulatát különböztethetjük meg. Először is volt az angol út, vagyis a hő–munka–elektromosság átalakítás törvényszerűségeinek vizsgálata. James Prescott Joule (1818–1889) mérései mellett meg kell említeni Thomson (későbbi Lord Kelvin) munkásságát és annak a Rankine-nak az eredményeit, akinek az energia szó elterjedése köszönhető. Joule gondos méréseivel meghatározta a hő–munka egyenértéket, és megmutatta, hogy a kalorikum elmélet jóslatával szemben a munka–hő átalakítás nem függ a hőmérsékletektől, hanem egy univerzális állandó. Tiszteletünk jeleként róla neveztük el az energia mértékegységét, és így a mai egységekkel Joule gondos méréseinek eredménye: egy Joule munka melegítő hatása megegyezik egy Joule hő melegítő hatásával. A francia fizikus eredményei nem

⁵ Gurka Dezső: *A schellingi természetfilozófia és a korabeli természettudományok kölcsönhatásai*. Gondolat, Budapest, 2006, 87. és 126–134. o.

⁶ Thomas S. Kuhn: „Energy conservation as an example of simultaneous discovery”, in M. Clagett (szerk.): *Critical Problems in the History of Science*. University of Wisconsin Press, Madison, 1959.

keltettek érdeklődést, egészen addig, amíg Kelvin közvetítésével az erő megmaradásával kapcsolatos német eredmények meg nem érkeztek Angliába. Joule-nál hiányzott a metafizikai háttér, és így speciális, termikus eredménynek tűntek mérései. Meg kell említeni, hogy mérése nem volt igazán bizonyító erejű, mivel nagy volt a szórás.

Másodszor volt a racionális francia mérnöki iskola, amelynek egyik célkitűzése a lehető legjobb gép készítése volt. Először a vízi erőgépek elvi működését vizsgálták. Elsősorban Nicolas Carnot nevét kell megemlíteni, a hőerőgépek elemzését pedig fia, Sadi Carnot végezte el. Ez a kutatás vezetett a perpetuum mobile lehetetlenségének kimondásához (1775) és a körfolyamatok vizsgálatához. Meg kell még említeni Coriolis és Poncelot nevét is, akik bevezették a munka fogalmát a fizikába, és megadták a mozgási energia változásának és a munkavégzésnek a kapcsolatát. Sadi Carnot a hő-munka átalakítást vizsgálta, és azzal a feltevéssel, hogy a hő megmarad – azaz a magasabb hőmérsékletű helyről átmegy a hidegebbre –, a perpetuum mobile lehetetlenségéből pedig megmutatta, hogy a maximális munkavégzés csak a hőmérsékletektől függ.

Harmadszor volt a metafizika, a német út, amely az élő szervezetekben lejátszódó folyamatok vizsgálatából indult ki. Két főbb irányzat emelhető ki: a vis vitalis elmélet, amely szerint a fizikai és kémia törvényei az élő szervezetekre nem érvényesek, valamint a természet egységét valló, a romantikus természetfilozófiával fémjelzett megközelítés. Schelling, az utóbbi vonulat fő képviselője a természetet egyetlen szellemi princípium megnyilvánulásának tartja, amely a maga képére formálja az anyagot. Minden természeti forma ugyanahhoz a mintához, ideálhoz közelít.

A német út két reprezentánsa, Robert Mayer és Hermann Helmholtz ugyanazt a kérdést, az állati hő eredetét vizsgálták, jóllehet más úton közelítették meg a problémát. Mindketten orvosi egyetemet végeztek, és a felismerés idején ténylegesen orvosként dolgoztak. Mayer a későbbiekben is megmaradt orvosnak, Heilbonban volt főorvos, Helmholtz pedig később fizikaprofesszor lett. Helmholtz munkája

1847-ben jelent meg *Über die Erhaltung der Kraft* címmel. Stílusán is érződik a romantikus természetfilozófia hatása, de tárgyalásmódja már teljesen fizikusi.

Mayer felismerése egyesítette a metafizikai és a fizikai nézőpontot. Felismerte, hogy az erő mérhető, kvantitatívan jellemezhető.⁷ 1842-ben közölt írásában, amely a vegyész Liebig által szerkesztve jelent meg, nem hivatkozik filozófusokra munkáiban, de a német romantika a természetfilozófia szemléletmódjának hatását egyértelműen felfedezhetjük.⁸

Mayer értekezése megpróbál megfelelni ama kérdésre, hogy mit értünk erők alatt, s hogy ezek egymással hogyan függnek össze. Arra törekszik, hogy az erő fogalmát éppoly szabatosá tegye, mint az anyagét. Íme néhány fontos részlet az 1842-es cikkből:

„Az erők okok, és így azokra teljes mértékben alkalmazható az alaptétel: *causa aequat effectum*. Ha a *c* ok okozata *e*, akkor $c = e$; ha *e* ismét az oka egy másik *f* okozatnak, akkor $e = f$ stb. $c = e = f \dots = c$. Az okok és okozatok egy láncolatában, mint ahogy az egy egyenlet természetéből következik, sohasem válhat egy tag vagy egy tag egy

⁷ A felismerés folyamatát 1850-ben megjelent művében így fogalmazta meg: „1840 nyarán a Jáva szigetére újonnan megérkezett európaiakon végrehajtott érvágásoknál azt tapasztaltam, hogy a kar vénájából eresztett vérnek majdnem kivétel nélkül föltűnően vörös színe volt. [...] Kiindulván a Lavoisier égés-elméletéből, mely az állati hőt égés-folyamatnak tulajdonítja, azt a kettős színváltozást, melyet a vér a kicsiny és a nagy körfutás hajszáledényeiben szenved, úgy tekintettem, mint a vérrel végbemenő oxidációnak érzékileg észrevehető jelét, látható reflexusát. Az emberi test állandó hőmérsékletének megtartására kell, hogy annak hőfejléstése a hő veszteségével, tehát a környező médium mérsékletével is szükségképpen bizonyos értékviszonyban álljon s ennél fogva kell, hogy mind a hőtermelés és az oxidáció-folyamat, mind pedig mind a két vérenemnek színelkülönbsége a forró égőv alatt egészben véve kisebb legyen mint a hidegebb vidékeken.” Lásd Julius Robert Mayer: „Bemerkungen über das mechanische Aequivalent der Wärme”, in Uő: *Die Mechanik der Wärme in gesammelten Schriften*. Stuttgart, 1867, 257. o.

⁸ Julius Robert Mayer: „Bemerkungen über die Kräfte der unbelebten Natur”, *Annalen der Chemie und Pharmacie* (43), 1842, 233. o.

része nullává. Minden ok első tulajdonsága tehát az elpusztíthatatlansága.

Ha az adott c ok létrehozta a vele egyenlő e hatást, ezzel c egyúttal megszűnt létezni; c tehát e -vé vált; ha e létrehozása után c egészen vagy részben még megmaradt volna, úgy ezen visszamaradó oknak további okozat kellene, hogy megfeleljen; c okozata tehát e kellene hogy legyen, ellentétben $c = e$ feltevésünkkel. Így, minthogy c e -be, e f -be stb. megy át, ezeket a mennyiségeket egy és ugyanazon objektum különböző megjelenési formáinak kell tekintenünk. Az a képesség, hogy különböző formákat tud felvenni, a másik lényeges tulajdonsága minden oknak. A két tulajdonságot összefoglalva mondhatjuk: az okok kvantitatíve elpusztíthatatlanok és kvalitatíve változékony objektumok.”

Ez a rész ma nehezen érthető, de akár Schelling is írhatta volna. Mayer evvel meghatározta az erők (energia) első fő tulajdonságát: átalakulhatnak és elpusztíthatatlanok.

„A természetben az okok két nagy osztálya létezik, amelyek között a tapasztalat szerint nincs átmenet. Az egyik osztályt azok az okok alkotják, amelyek ponderábilisak és inpenetrábilisak: az anyagok; a másik osztályt azok az okok teszik ki, amelyeknél hiányoznak ezek a tulajdonságok: az erők. [...] Az erők tehát: elpusztíthatatlan, változékony, imponderábilis objektumok. [...] Az esési erő, mozgás és hő között fennálló természetes összefüggést az alábbi módon tehetjük szemléletessé: Tudjuk, hogy a hő úgy lép előtérbe, hogy a test egyes anyagrészei egymáshoz közelebb igyekeznek; az összenyomás hőt fejleszt; ami most már a legkisebb anyagrészekre és a köztük levő legkisebb térre igaz, alkalmazható kell, hogy legyen nagy tömegekre és mérhető térrészekre is. Egy teher süllyesztése a Föld számára tényleges térfogatcsökkenést jelent, minden bizonnyal kapcsolatban kell, hogy álljon az ilyenkor fellépő hővel; ennek a hőnek a teher nagyságával és a távolságával pontosan arányosnak kell lennie”.

Ez a rész a zseniális autodidakta írása. Az érvelés hibás, nem felel meg a mai ismereteinknek, de a végeredmény jó. Mai megfogal-

mazásban a helyzeti energia alakul át ilyenkor hővé – és ténylegesen a hőhatás a tömeg és a magasság szorzatával arányos.

„Téztseinket, amelyek szükségszerűen következnek a 'causa aequat effectum' alaptételből, és amelyek tökéletes összhangban állnak az összes természeti jelenséggel, egy gyakorlati következtetéssel zárjuk ... meg kell határoznunk, hogy milyen magasra kell a Föld felszíne fölé emelni egy meghatározott súlyt, hogy az esési ereje ekvivalens legyen az azonos súlyú vízmennyiség 0-ról 1 °C-ra való melegítésével.”

Ez a mérés így kivitelezhetetlen, de Mayer megtalálta a kiszámítás módját:

„A gázokra vonatkozó ismert hő- és térfogatviszonyok alkalmazásából ... az atmoszférikus levegő állandó nyomáson és állandó térfogaton mért kapacitásának hányadát 1,421-nek véve, az adódik, hogy egy súly lesüllyedése kb. 365 m magasságból megfelel egy hasonló súlyú víz 0-ról 1 °C-ra való melegezésének.”

A helyes (pontos) eredmény 418 m, a számítás eredménye csak azért téves, mert pontatlan adatokból indult ki.

Az egyenértéket kifejező szám tette föl Mayer eszméire a koronát. Enélkül az egész elmélkedés metafizika maradt volna – ettől viszont fizika lett. Mayer felismerése – a metafizikai „erő” állapotjelző – mérhető (kiszámolható). A természet egysége, a „mozgatóerő” átalakíthatósága és nem teremthetősége.

Az organikus mozgás az anyag változással való kapcsolatban; természettudományi tanulmány című munkájában található az energia ismeretes alakjainak első táblázatos kimutatása, valamint arra való utalás, hogy minden, a földön elhasznált energia a Nap sugaraiból ered, és a növényekben kémiai energia alakjában halmozódik fel. Itt is megtalálhatók teljesen szakszerűen és világosan azok az alapelvek, melyek szerint a tápanyagok kémiai energiája az állatok és emberek minden tevékenységének általános energiaforrásául tekintendők; ugyan csak Mayer végezte az első számításokat abban az irányban, vajon hogyan aránylik az embereknél s állatoknál teljesített mechanikai

munka a tápanyagok égési melegéből kiszámítható összes energia-veszteséghez.

Mayernek sok mellőzésben volt része és számos támadás is érte. Nem volt visszhangja a műveinek, de szerencsére testvére, aki patikus volt, támogatta őt. A későbbi írásait saját költségén adta ki.

1847-ben megismerte Joule eredményeit, és ezért a *Comptes Rendus*-ban megjelentetett egy rövid összefoglalást eredményiről, amelyben a prioritását hangsúlyozta.⁹ Joule 1848-ban azt állította, hogy Mayernek 1842-i értekezése nem érdemelte meg a tudósok figyelmét, mert az ő (Joule) kísérletei előtt senki sem tudhatta, hogy a fájhő a sűrűséggel nem változik.¹⁰ Helmholtz 1847-ben közölt dolgozatában csak Joule nevét említi, Mayerét nem,¹¹ talán éppen ebből adódik, hogy Mayer 1849-ben az *Augsburger Allgemeine Zeitung*-ban is ismertette elméletét *Lényeges fizikai felfedezés* címen, és leírta, hogy a hő mechanikai egyenértéke hogyan határozható meg kísérletileg. A Seyffer, württembergi professzor írt egy cikket, amelyben Mayert fantasztának nevezte, aki az angol eszméktől elmaradó dilettáns. Mayer válaszát nem közölte az újság, és senki sem állt ki mellette, így kénytelen volt saját költségén röpiratot kiadni. *Megjegyzések a hő mechanikai egyenértékéről* című írása Landherrnél jelent meg 1851-ben, és felfedezésének elméleti fontosságát tisztán és teljesen megvilágítja.

Mayer az augsburgi újságban fölhozott rágalmak és betegsége hatására búskomorságba esett. Ráadásul felesége és annak rokonsága szerint abban a rögeszmében szenvedett, hogy nagy dolgot talált föl, és pénzét a műveinek kiadására költötte. Elmeógyógyintézetbe zárták, ahol ki akarták gyógyítani nagyzási mániájából. Ezzel vége lett igazi alkotói periódusának.

⁹ Robert Mayer. „Sur la transformation de la force vive en chaleur, et rciproquement”, *Comptes Rendus* (27), 1848, 385. o.

¹⁰ James Prescott Joule: „Sur l'equivalent mecanique du calorique”, *Comptes Rendus* (28), 1848, 132. o.

¹¹ Hermann von Helmholtz: *Ueber die Erhaltung der Kraft*. Reimer, Berlin, 1847.

Mayer csak 1862-ben lépett ki újra a nyilvánosság elé a lázról írt értekezésével, amely az *Archiv der Heilkunde*-ben jelent meg, és lényegében régi szempontjainak újabb és bővített kifejtését foglalja magában.

Történetét Eugen Dühring műveiből ismerjük, aki egy érdekes előadásban, majd írásban is nyilvánosságra hozta a történeteket, s Mayert a 19. század Galileijének nevezi. Később külön két könyvecskét adott ki, melyekben Mayer sorsát, mint a tudósoknak az átlagemberek részéről való tervszerű üldözését állította be.¹² Max Planck önéletírásában leírta, hogy dolgozatát – amely az irreverzibilis termodinamika megalapozásának tekinthető – nem fogadták lelkesedéssel és megértéssel.¹³ „A tartózkodás oka valószínűleg a tudományban a század közepe óta – Schelling és Hegel természetfilozófiai munkásságának „köszönhetően” – jelenlévő ellenszenv a spekulációval szemben, amivel az elméleti kutatást is könnyen meggyanúsíthatták. Ezeket az ellenérzéseket önti formába néhány évvel később Ernst Mach a *Mechanika*, majd *Az érzetek elemzése* című műveiben.”

A későbbiekben az energetizmus tekinthető a természetfilozófia örökösének.¹⁴ Az irányzat fő képviselője, Wilhelm Friedrich Ostwald írja: „vajon milyen előnyünk származik abból, ha a természeti jelenségek törvényeit valóban vissza tudjuk vezetni az energia megfelelő formáinak törvényeire? Először is, ami rendkívül fontos, lehetségessé válik a hipotézisektől mentes tudomány megteremtése. Nem keresünk tovább olyan erőket, amelyek felléptét nem bizonyíthatjuk az atomok között, melyek létéről nem szerezhettünk tudomást, ehelyett az eltűnő és a megjelenő energiák fajtája és mennyisége alapján alkotunk véleményt a folyamatokról. [...] Az energetika olyan

¹² Eugen Carl Dühring: *Robert Mayer, der Galilei des neunzehnten Jahrhunderts*. Ernst Schmeitzer Verlag, Chemnitz, 1880.

¹³ Ropolyi László – Szegedi Péter: *Planck válogatott írásai*. Typotex, Budapest, 2003, 7. o.

¹⁴ Bognár Gergely: *Energetizmus*. Szakdolgozat, ELTE, Budapest, 2006.

eszközt kínál, amelynek révén a természet úgynevezett magyarázatát a jelenségek leírásával helyettesíthetjük.”¹⁵

Abban, hogy az energiamegmaradás problémája kapcsán a magyarázatok helyét átvehette a leírás, éppen Julius Robert Mayernek, az alapvetően romantikus fizikusnak volt kiemelkedő szerepe.

¹⁵ Wilhelm Friedrich Ostwald: „Emancipálódás a tudományos materializmusból”, *Science Progress* Vol. IV, No. 24, 1896.

A MŰTEREM

SOMHEGYI ZOLTÁN

A műterem

*Caspar David Friedrich festészetének
néhány jellemzője*

Jelen írásban egyszerre kapcsolódom a konferencia főcíméhez, illetve ahhoz az alcímhez, mely saját előadásomat jelzi. „A romantika terei”, illetve a „Műterem” mint hívószavak egyértelműen olyan területeket jelölnek ki, melyek bejárása – még ha csak gyors bejárásról van is szó – rendkívül vonzó egy romantikával foglalkozó művészettörténész, illetve valamennyi művészet iránt érdeklődő számára. Konkrétan tehát Caspar David Friedrich festészete néhány jellegzetességének bemutatására vállalkozom. Ám nem azért, mert művészete ismeretlen lenne az itthoni kutatók vagy érdeklődők számára, hanem két másik okból: egyrészt méltó képviselője a német romantikus festészetnek, és látva, hogy jelen előadás az egyetlen, mely közvetlenül érinti a piktúra kérdéseit, keresve sem találhatnánk nála izgalmasabb festőt, másrészt pedig Friedrich esetében különösen érdekes módon kapcsolódik össze több tér: a műterem tere és a műtermen kívüli világé. A kettő különállása és találkozási felülete lesz az a részterület, amely, rész-jellege ellenére, az egész életmű pontos megítélése szempontjából válik lényegessé.

Aligha kell bemutatni a német romantika leghíresebb, és egyben méltán legnagyobbinak tartott festőjét, Caspar David Friedrichet. A vele kapcsolatos megfontolások, művészetének, újításainak és nem utolsósorban művészetről való gondolatainak elemzése annyi idő, mint maguk a tőle származó művek és írások, azaz alkotásai a kez-

dettől fogva az érdeklődés középpontjában álltak, még ha időnként látszólag bűvópatakként is élt tovább a Friedrich-jelenség. Az alábbiakban a festőre vonatkozó számos izgalmas kérdéskör és műcsoport közül csupán egyet járnék körül: a műterem kérdését. A műtermi munka elemzése, az azt bemutató művek értelmezése azonban Friedrich művészetének szinte minden aspektusával kapcsolatban állnak.

„Ez a kép szépen van megcsinálva, de nincs átgondolva; ki van találva, de nincs átérzve. Ez itt mélyen átérzett, de kevésbé átgondolt és még rosszabbul van megcsinálva. Ez a kép jól átérzett és éretten át is gondolt, de kevésbé jól van megcsinálva” – olvashatjuk Friedrich 1830 körüli megjegyzéseit egy kiállítás megtekintése után.¹ Érdekes módon valójában nincs is szükségünk rá, hogy azonosítani próbáljuk, mely általa látott képekre vonatkoznak a többé-kevésbé elmarasztaló megállapítások, hiszen fontosabb az idézet egy másik aspektusa. Többször előfordulnak benne ugyanis azok a kifejezések, melyek Friedrich festészetének (illetve festészete értelmezésének) is középpontjában állnak: *megcsinálás*, *átgondolás* és *átérzés*. A három fogalom közül valójában egyik sem áll távol a festészettől, természetes, hogy a művész alkotómunkája során a tárgyával kapcsolatos érzéseit legalább ugyanolyan fontosnak tartja, mint az elkészítés megtervezését, azaz az ösztönös alkotófázis után a kompozíció pontos, tudatos megtervezését, nem is beszélve a tényleges kivitelezésről, tehát a festmény vagy bármilyen más műalkotás elkészítéséről.

Friedrichkel kapcsolatban sokkal inkább ezen három „tevékenység” sorrendje és egyben fontossági sorrendje lehet az érdekes: Mire, illetve mikor mire fekteti a hangsúlyt. Egyenlő fontosak-e mindezek számára. Legfőképpen pedig a technikától függően hogyan változik ezek hangsúlya – azaz, ami fontos például a grafikák esetében, ugyanúgy lesz-e a festményeknél?

Az idézet, melyből a friedrichi művészi tevékenység jellegzetességeire következtethetünk, 1830 körül, azaz az életmű második

¹ Idézi Beke László: *Caspar David Friedrich*. Corvina, Budapest, 1986, 105. o.

feléből, sőt, mondhatnók, végéről származik (a festő 1840-ben halt meg, de 1835-ben bekövetkezett szélhűdése után jóval kevesebb olajképe született), tehát jó pár évvel a leghíresebb képek születése után (például Tetscheni oltár 1808, Szerzetes a tengerparton 1809, Vándor a ködtenger felett, Rügeni krétasziklák 1818, A Jeges-tenger 1823–1824). Aki csak kicsit is ismeri Friedrich festészetét, feltűnő lehet, hogy stílusa és művészeti alapelvei, megközelítései nem változtak jelentősen, csaknem azonosak az életmű korai és késői szakaszában. Alapvetően tehát kiindulhatunk abból, hogy számára mind alkotóként, mind műélvezőként mindvégig az érzés, az átgondolás és a kivitelezés hármassága volt a legfontosabb.

E hármasságnak a tematizálásával (is) találkozhatunk a műteremképek vizsgálata során. A két híres, korai szépiarajzról van szó, melyeket a bécsi Belvedere őriz. Az 1806 körülre datálható két mű Friedrich drezdai műtermének két ablakát ábrázolja. Pontosabban, bemutatja az ablakon keresztül látható kilátást a műteremből. A bal oldalt oldalról, rövidülésben látjuk, az ablak az Elbára néz, közelebb hajók, távolabb egy híd és a város részlete látszódik. Bal szélén a műterem sarkának támasztott festőbot, míg a jobb szélén egy kulcs, egy tükör és talán egy kép részlete látható. Az, hogy a felső elem tükröként azonosítható, leginkább a kép párdarabja alapján válik bizonyossá, ahol ugyanennek az elemnek a sarkában megjelenik az alkotó festő önarcképének részlete. Maga a kép egyébként sok szempontból hasonlít az előzőre, a legnagyobb különbség a látószög, rálátási szög kiválasztásában áll: itt szemből látjuk az ablakot – ebből következően a falra merőlegesen áll a festő (néző), aki ezért jelenhet meg a tükrökben. Az ablakon kinézve kevésbé messze látunk, a pontosan a falsíkkal párhuzamosan megjelenő folyó túloldala határozottan zárja le a látványt, és a bal oldali képpel ellentétben nem vezeti a mélybe a tekintetet diagonális elemekkel – a folyó kanyarulata, a híd vagy hajók segítségével.

A két kép ismertetésére, jelentőségének hangsúlyozására avagy interpretációjára a legkülönbébb próbálkozások történtek. A teljes-

ség igénye nélkül nézzünk meg ezek közül néhányat az utóbbi évek-
ből, keletkezésük időbeli sorrendjében: kezdhetjük például a festőről
született két hazai művel. Beke László 1984-es kismonográfiájában
alapvetően a rajzok technikai kvalitását hangsúlyozza: „A szépia-
rajzok közül kiemelkedik két Kilátás a művész műtereméből, mely
virtuóz módon, a barokk „trompe-l’oeil” – ma úgy mondhatnánk,
„hiperrealista” – felfogás tárgyilagos precizitásával egyesíti a belsőt
a külsővel...”²

Vele egy időben jelent meg Földényi F. László könyve a festőről,
aki írása legelején tesz említést a két rajzról, és bravúros esszéizmussal
köti össze ezeket két, évekkel korábbi önarcképpel. A kísérlet izgal-
masnak tűnik, és az ebből levezetett megállapításai között találunk
megfontolásra méltót: „(Friedrich – S. Z.) Nemcsak kifelé néz, ha-
nem a tükörbe is, amely maga is olyan, mint egy kis ablak. A magá-
nyos, kihalt tájat figyelve Friedrich önmagát is megpillantotta.”³

Friedrich megítélésem szerint legpontosabb munkát végző kuta-
tója Werner Busch, a berlini Freie Universität professzora, aki, azok
után, hogy bemutatta a két kép szimbolikus olvasásának lehetősé-
gét, mellyel szinte a művek születése óta próbálkoznak, inkább egy
általános, az ellentétek felkutatására épülő olvasatot javasol, mely
ellentétek (például tudat és természet, magán és nyilvános stb.) ha-
tároznák meg a befogadást.⁴

Lényegében Werner Busch megközelítéséből indul ki két még
frissebb elemzés. Az egyik Hilmar Franké, aki az azonos nézőpontból
feltárulkozó látvány különbségét elemezve alapvetően az érzékelés
eltéréseinek tematizálását mutatja ki, azaz a képeket a megismerés-
elmélettel hozza összefüggésbe.⁵

² Uo. 26. o.

³ Földényi F. László: *Caspar David Friedrich*. Helikon, Budapest, 1986, 12. o.

⁴ Vö. Werner Busch: *Caspar David Friedrich. Ästhetik und Religion*. Beck, München, 2003, 11–14. o.

⁵ Vö. Hilmar Frank: *Aussichten ins Unermessliche*. Akademie Verlag, Berlin, 2004, 79. o.

William Vaughan, Friedrich kiváló angol szakértője, a University of London nyugalmazott professzora (akinek egyébként Friedrich első nagyszabású külföldi kiállítása is köszönhető 1972-ben) 2004-es monográfiájában alapvetően a két ablak látványa közti különbségből, azaz a látószög eltéréséből indult ki. Megítélése szerint „Ezekkel az eszközökkel Friedrich aktív nézővé kötelez bennünket, azaz praktikus és tapintható módon érzékeljük az élményben lévő szubjektivitást, amit annyira hangsúlyoztak a romantikusok.”⁶ A továbbiakban azonban Vaughan a látvány határait helyezi a hangsúlyt. Platón barlang-hasonlatára vezeti vissza a két képet: „Friedrich esetében ő maga van bezárva a műterembe (ahogy Platónnál az emberek a barlangban – S. Z.) és próbálja felfogni az ablakon át látott külvilágot, amit ő, jelen helyzetéből csak részlegesen láthat.”⁷ Azáltal viszont, hogy a jobb oldali képen feltűnik a festő is, ugyanolyan részlegesen, mint maga a külvilág, valójában az Alberti-féle ablak-hasonlat továbbfejlesztésével lehet dolgunk. Mint ismeretes, Leon Battista Alberti, a 15. századi olasz teoretikus és művész szerint a lineáris perspektíva létrehozása, a látógúla elmeszítésével ahhoz hasonlít, mintha egy ablakon keresztül néznénk a tárgyat. Ahogy Alberti fogalmaz: „...elbeszélem, én hogyan csinálom, amikor festek. Mindenekelőtt oda, ahova festenem kell, rajzolok egy tetszés szerinti nagyságú, derékszögű négyszöget, amelyet úgy tekintek, mint egy nyitott ablakot, amelyen keresztül szemlélem, amit oda fogok festeni.”⁸ Vaughan értelmezésében ez az Alberti-féle „ablak” objektív módon határozza meg a látványt szemlélő nézőt, mely látványt a tudós (perspektíva-tudományokban jártas) festő csak leképezhet, nincs rá befolyással, hiszen mindig középen áll. Friedrich két képe tehát éppen a megváltozott viszonyt mutatja be, felhívja a figyelmet a néző pozíciójának esetlegességé-

⁶ Vö. William Vaughan: *Friedrich*. Phaidon, London, 2004, 83. o.

⁷ Uo. 84. o.

⁸ Leon Battista Alberti: *Della pittura* (1436) I. 19. (Magyarul vö. Leon Battista Alberti: *A festészetről*. Balassi, Budapest, 1997, 75 o. Ford. Hajnóczy Gábor.)

re. Azaz: „(Friedrich – S. Z.) Hangsúlyozza, hogy amit érzékelünk, mindig függ az érzékelő szituációjától és állapotától.”⁹

Az eddigi tanulságokat meghagyva, továbbmehetünk a leghasznosabbnak tűnő megközelítések kijelölte úton. Alapvetően tehát megpróbálkozhatunk egy egyszerű szembeállításal, a képeken valóban nem keresve többet, mint ami elsőre feltűnik: a bent és kint ellentétét. A végletesen lecsupaszított, mindentől megfosztott belső és az étellel, mozgással, mélységgel és perspektívával teli külső ellentétét látjuk. Belül vagyunk, de kifelé nézünk, mindkét esetben. Bent tevékenykedünk, de kintre tekintünk, onnan hozzuk az információt, benyomást, érzést, de a kivitelezés már bent történik. Ez az ellentét még döntő lesz írásom végén, most viszont egy kitérőt kell tennem a kivitelezés bemutatása érdekében.

Erről a kivitelezésről szól Georg Friedrich Kersting két képe. Kersting lefestette a festő Friedrichet. Ugyanabban a műteremben találjuk magunkat, ahonnan az előbb kitekintettünk, csak immáron nem kifelé nézünk, hanem a festőt szemléljük. Kersting két képe Friedrich öt-hat évvel korábbi képpárjának szinte ellentéte. Míg ott az ablakhoz közel állva – ne feledjük, legalacsonyabb ponton az ablak alsó pereme volt – kifelé néztünk, a tájra és a városra, és ezt a látványt keretezte az ablaknyílás, addig Kersting képein távolabb állunk az ablaktól – azaz a külvilágtól –, mely egyébként a spaletta miatt nem is látszik, leszámítva egy kis felhős égrészletet. A külvilágtól távolabb állunk, de Kersting jobban előtérbe állítja valódi témáját, a festőt.

Valójában persze ezeken a képeken is feltűnik egy fontos ellentmondás, talán különösen a korábbi képen, ahol Friedrich ülve dolgozik, és jól látszik, hogy egy tájképet fest. A képen, mely a képben van, alig kivehetően ugyan, mégis felsejlenek a motívumok: a két szélen egy-egy magasabb fenyőfa, köztük pedig egy vízesés, melynek Friedrich éppen vízszintesből függőlegesbe forduló szakaszát festi. Bármelyik Kersting-képet nézzük is, szembeötlő az az egyébként

⁹ Vaughan: *Friedrich*, 86. o.

híressé és sokat idézetté vált egyszerűség és üresség, ami a műtermet jellemzi. Az egész szobabelsőben csak a lehető legszükségesebb eszközöket vehetjük szemügyre: festőállvány, rajta a készülő kép, tőle jobbra asztal, festékekkel, az állványtól balra a földön kis tálka, felette, a falon vonalzó és két üres paletta. Eddig még nem lehet eldönteni, hogy melyik képet írtam le, hiszen azokat egymástól legfőképpen a festő pozíciója különbözteti meg. Mivel a többi motívum gyakorlatilag teljesen egyezik, azt hiszem, nem tévedünk nagyot, ha ennek a különbségnek tulajdonítjuk a legnagyobb jelentőséget, és ennek alapján próbáljuk megérteni a képeket. Ha egymás mellé tesszük a műveket, valójában az alkotás két fázisát láthatjuk: a művész a kép előtt ül, közel hajol hozzá, festőbotját a festett kép felső szegélyéhez helyezi, és erős koncentráció közben meghúzza a vonalakat, fest. A másik képen – melyet mind a datálás, mind a munkafázis miatt mondhatunk másodiknak is – az előzővel ellentétben a festő állva, a szék mögül, tehát feltétlenül messzebből nézi a képet. Friedrich helyzetén kívül a másik igen jelentős különbség, hogy Kersting kissé befordította a festőállványt, éppen annyira, hogy immáron nem látjuk a készülő képet. Sőt, úgy is mondhatnánk, hogy a vásznat, hiszen még az sem biztos, hogy egyáltalán van rajta valami, ami festménnyé teszi. Voltaképpen tehát két lehetőség van a második kép munkafázis szempontjából való időbeli elhelyezésére: (1) az elkészült vagy készülésének legutolsó fázisában lévő képet tolta a festő kicsit közelebb az ablakhoz, hogy az oldalról erősen bevilágító sűrűfényben alaposabban megnézhesse a művet, vagy pedig (2) éppen nekilátni készül a kép megfestésének, azaz, nemhogy a végső, hanem a legelső ecsetvonásokat készül meghúzni. Ez utóbbi mellett szólna, hogy a néző felé fordított palettán, Friedrichre jellemző gondossággal és *érintetlenül*, keveretlenül helyezkednek el a kinyomott színek.

Valójában azonban – furcsa módon – itt sem számít a konkrét kép, ebből következően a munkafázis sem. Nem érdemes azzal sem próbálkoznunk, hogy beazonosítsuk a készülő festményt Friedrich egy fennmaradt képével. Sokkal fontosabb az a *Friedrich-kép*, ami a két

Kersting-mű alapján felvázolható. Tekintettel arra, hogy erősen valószínűsíthetjük, hogy Friedrich tisztaban volt vele, hogy Kersting képet készít róla (még ha esetleg nem is állt neki közvetlenül modellt), feltételezhető, hogy volt ráhatása, hogy milyen kép jelenjen meg róla. Személyiségétől ugyan távol állt bármiféle pozórkodás, önreklámozás vagy bohém művész attitűd (ami egyébként a korban még nem is volt annyira jellemző, mint néhány évtizeddel később), mégis, a két Kersting-kép alapján valamennyire mégiscsak körvonalazódni látszik egy meg- vagy bemutatkozási szándék. Művészi hozzáállását, sőt, szinte a hivatásáról, az alkotásról és az alkotás folyamatáról való vélekedését láthatjuk a képen, és ennek bemutatási módjába Friedrichnek magának lehetett beleszólása, vagy legalábbis hathatott Kerstingre, ha máshogy nem, azon az áttételes módon, hogy Kersting ismerte Friedrichet, és *ilyennek* ismerte meg.

A két Kersting-képpel kapcsolatban tehát nem az a kérdés, hogy mennyire hiteles rajta Friedrich mint ember (például arcvonásai, öltözete), vagy a műterem, az egyes részletek, a festőállvány, az ablak stb., hanem itt a szituáció, a művészi, alkotói attitűd, alkotásmódszer bemutatásáról van szó. Arról a Friedrichhel kapcsolatban elhíresült módszerről tehát, ahogy modelljével – nevezzük így, általánosan – azaz a természettel „bánt”. Egész festészetének megértéséhez meghatározó jelentőségű, hogy felfigyeljünk arra a különbségre, ami az egyes művekben különböző módokon bemutatott természetrepresentációk között fennáll. Ehhez két részre oszthatjuk fel az életművet, technika alapján elkülönítve műcsoportokat: egyrészt grafikákra, gondolunk itt legfőképpen szabadkézi rajzokra, másrészt az olajképekre. A hagyományos, akadémiai rendszer, sőt, mondhatjuk, hierarchia szerint a szabadkézi rajz megelőzi az olajfestmény elkészítését, ebből következően pedig annak alárendelt. Ezen felfogás szerint a rajz – attól függetlenül, hogy a reneszánsztól kezdve a többi művészeti ág: festészet, szobrászat, építészet közös atyjának szokás tekinteni, melynek ismerete és pontos művelése nélkül senki sem remélhet komoly sikereket a művészetben – tehát a rajz funkciója

előkészítés; vázlatos próbák, skiccek, kísérletek végezhető rajzzal, hogy aztán ezen kísérletek közül a legjobbnak tartott megoldást kiválasztva elkészülhessen az olajkép. Ez meghatározta értékét is – ami természetesen ma már nem áll, mert egy 19. század előtti alkotótól sokszor többre értékelünk egy izgalmas, ösztönös kompozíciót, esetleg majdnem absztrakt (természetesen szándékolatlanul absztrakt) színvázlatot, mint a végleges képet.

Ehhez képest miben tér el Friedrich festészete? Hiszen tőle ugyanúgy ismerünk rajzokat és olyan festményeket, amelyekhez azok készültek, legalábbis sokszor összepárosíthatjuk őket. A feltűnő különbség a leképezés és megjelenítés eltérésében érhető tetten. A rajzok között nagyon sok olyat találunk, melyek egy konkrét terület, tengerpart vagy hegyszoros, erdőrészlet vagy akár csak néhány sziklatömb tökéletesen pontos, szinte fotográfiailag hű felvételeként – vagy, ha tetszik –, leképezéseként tűnnek fel. További fontos jellegzetessége ezeknek a rajzoknak, hogy közülük a festő igen sokat napra pontosan datált, és feltűntette a helyszínt, olyannyira, hogy akár egy Friedrich-nyomában című vándorutat is lehetne szervezni a rajzok alapján. Ám ez csak a rajzokra áll, sőt, a rajzokra sem teljesen, mivel ott is előfordulnak egy-egy művön belüli pozícióváltások.

A festményeknél viszont más a helyzet. Még ha a festmény a rajzok alapján készült is, nem egyszerűen azok hű felnagyítása és olajfestéssel való „kiszínezése”. Az egyik legfeltűnőbb és a látszat ellenére nagy jelentőségű különbség, hogy Friedrich festményei a legritkább esetben szignáltak és datáltak. A mai közkeletű címek nagy részét is a későbbi életműkatalogusok összeállítói adták, a téma vagy a helyszín jellege alapján.

Ez utóbbi, a helyszín válik kulcsfontosságúvá. Milyen helyszínekről beszélhetünk Friedrich képein? Sok esetben nem konkretizálható helyekről. És tegyük hozzá, a nem azonosítható képek tölthetnek el a legnagyobb érdeklődéssel. Akkor is, ha a másik típus is tartogat érdekességeket, azaz a meglévő helyszínek valós képét összevethetjük a Friedrich által ábrázolttal, s meghatározhatjuk a különbségek

fajtaát – például látószög, kivágat, kompozíció, közel-távol viszonya –, hiszen Friedrichnek egyetlen festménye sem fényképfelvétel-szerű. Mégis, a konkrét helyszíntől teljesen független képek kialakítása a legérdekesebb. És továbbra sem azért, hogy a rajzvázlatokról ismerős darabkákat, egy-egy hegyvonulatot, szikladarabkát azonosítsunk, még ha folyamatosan történnek is erre kísérletek, hanem azért, hogy megértsük a munkamódszert és természetesen ehhez kapcsolódóan azt a művészi felfogást, ami annyira feltűnő és meglepő volt.

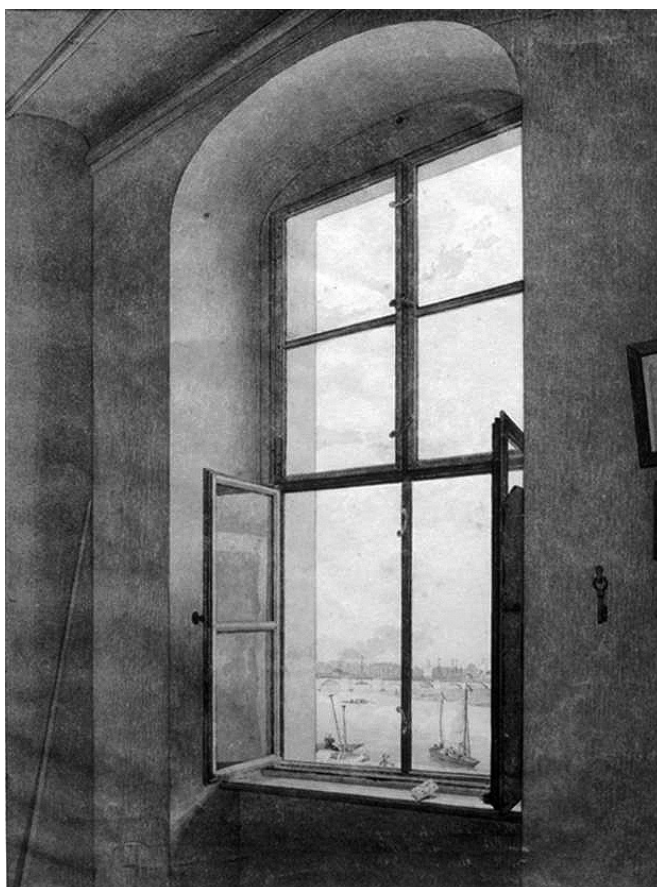
Hol is? Kersting képein. A tájképfestő, aki gyakorlatilag bezárkózik. Még annyira sem engedi be a külvilágot, mint néhány évvel ezelőtt a szépiarajzoknál. Ezt megtehetné egy portré- vagy csendélet-festő, aki a műteremben tarthatja modelljét. Friedrich azonban nemcsak hogy modelljét, de gyakorlatilag semmi mást sem tart a műteremben. Munkamódszere és művészeti ideálja egészen más. A rajzok készítésekor a természetben volt, akár végig is követhetjük, merre járt. Az olajképek megfestésekor azonban már máshol jár. Ahogy Kersting képén is látható, festményére, festményének világára koncentrál, ami korántsem „automatikusan” esik egybe a valóssal, ezért sincs szüksége megalkotásakor semmire. Vándorútjain gyűjtött, rajzolt, megfigyelte a természetet, illetve rögzítette a természet képeinek alkotóelemeit, melyekből mint építőelemekből egy másikat állított össze.

Ez magyarázhatja meg Goethe kritikáját is: „Friedrich (...) leleményeinek általánosságban megvan az a tiszteletre méltó érdemük, hogy átgondoltak; mivel azonban a komor vallási allegóriák a kecses és szép ábrázolással többnyire nem egyeztethetők össze, ezenfelül a megvilágítás művészetét vagy nem ismeri, vagy lenézi, mint ahogy a színek alkalmazásánál ezek tompítására és összehangolására sem ügyel, ezért azután tiszta biszterrajzai inkább elégítik ki a szemet, mint festményei, és Friedrich a művészeti szabályok elhanyagolása miatt minden hasonló ízlésű társával, bármely ágazathoz is tartozék az, egyazon hátrányos helyzetbe kerül. A műalkotásnak ugyan szórakoztatnia kell a néző szellemét, ki kell fejeznie annak kedélyét, azonban éppen azért, mert nézésre van szánva, egyszersmind a szem

is jóleső kielégülést követel magának, és mi akadályozza a művészt abban, hogy jelentős részben valódi színvilágot, tetszetős megvilágítást és szép természeti formákat használjon fel? Éppen a szellemileg jelentős és az érzékileg megkapó ügyes egyesítésében ünnepli a művészet a maga diadalát.”¹⁰

Túl könnyű lenne Goethe kritikáját egyszerűen úgy tekinteni, mint a romantika iránt gyanakvó, klasszicista ideálok utóvédharcosának kijelentését. Itt azonban másról van szó. A hiányolt képességek, a művészeti szabályok elhanyagolása, a valódi színvilág, tetszetős megvilágítás, szép formák valójában nem hiányoznak Friedrichnél, képességeiről bárki meggyőződhet(ett) grafikáit szemlélve. A festményeken azonban már nem ugyanannak a visszaadására törekedett, mint az élő tanulmányrajzokon. Goethe nem vette figyelembe azt, hogy Friedrich nem nem tudta, hanem nem akarta olajban ugyanazt megvalósítani, mint amit maga Goethe is dicsért a biszterrajzokon. Visszatérve a kiinduló különbségtételre, egyben utalva arra a jellegzetességre, ami miatt sok kutató Friedrichben a modern (kortárs) művész egyfajta prototípusát is látja: a természetben más alkotási folyamat zajlott, mint a műteremben. Leképezésből képzés, alkotásból műalkotás lett.

¹⁰ Idézi Beke: *Caspar David Friedrich*, 77. o.

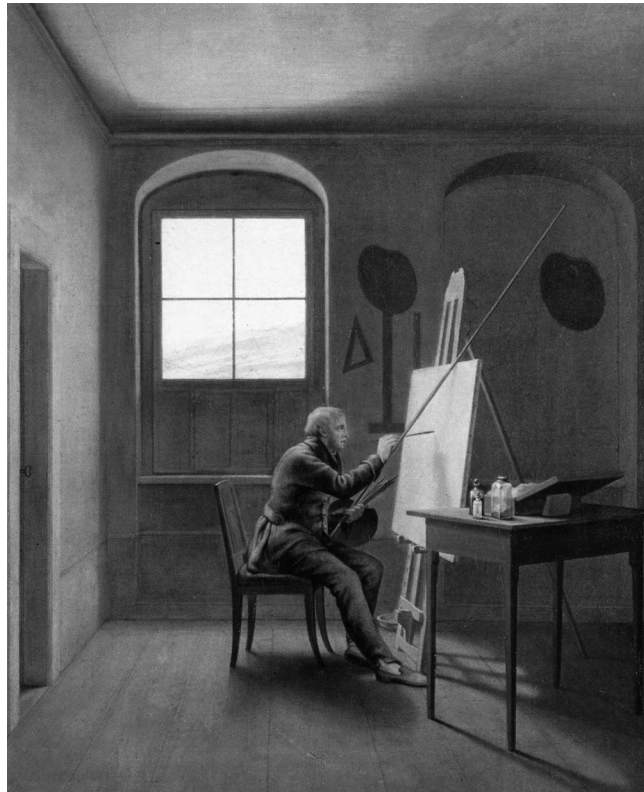
Caspar David Friedrich:
Kilátás a műteremből. Bal oldali ablak, 1805–6

ceruza, szépia, 31 × 24 cm,
Österreichische Galerie im Belvedere, Bécs

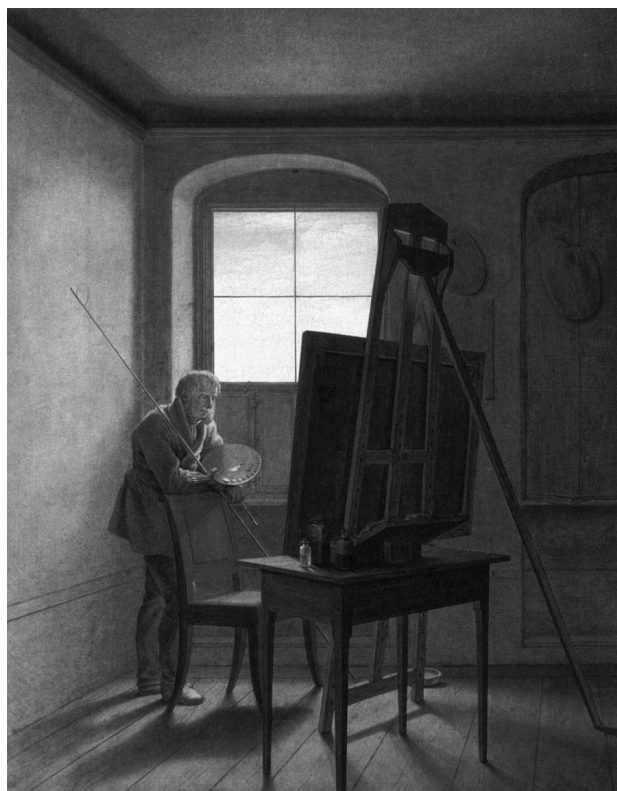
Caspar David Friedrich:
Kilátás a műteremből. Jobb oldali ablak, 1805–6

ceruza, szépia, 31 × 24 cm,
Österreichische Galerie im Belvedere, Bécs

Georg Friedrich Kersting:
Caspar David Friedrich a műtermében, 1811

Olaj, vászon, 51 × 40 cm, Nationalgalerie, Berlin

Georg Friedrich Kersting:
Caspar David Friedrich a műtermében, 1812

Olaj, vászon, 51 × 40 cm, Nationalgalerie, Berlin

DIE RÄUME DER ROMANTIK
Die Institutionen der Philosophie, Wissenschaften
und Künste in der Frühromantik
(Resümees)

THE SPACES OF THE ROMANTICISM
Institutions of Philosophy, Sciences
and Arts in the early Romanticism
(Summaries)

DEZSŐ GURKA

Die Aktualität des institutsgeschichtlichen Aspekts in der Romantikforschung

In den 1970-er Jahren trat eine Wandlung in den institutionengeschichtlichen Forschungen durch die Entfaltung der Wissenschaftsentwicklungstheorien ferner durch das Auftreten der externalistischen Strömungen ein, und die herkömmlichen vertikalen Untersuchungen der Institutionen wurden durch die Darstellungen der zeitspezifischen strukturellen Gegenseitigkeiten abgelöst. Nach der Tätigkeit von Nicholas Jardine bekam der Begriff der „romantischen Wissenschaften“ gegen 1990 ein Bürgerrecht in der Wissenschaftsgeschichte. Die Monographie von Theodore Ziolkowski über die Institutionen der deutschen Romantik differenzierte durch seine multidisziplinäre Anschauung die Auffassung der Frühromantik weiter. In seinem Buch widmete der Verfasser selbstständige Kapitel der Universität und dem Museum, den Institutionen des Rechtes, und erörterte auch die kulturellen Zusammenhänge der Pflanzen- und Tiersammlungen und der Bergwerke. (Die Thematik unserer Konferenz Die Räume der Romantik an der Pädagogischen Fakultät in Szarvas wurde größtenteils nach diesem Muster zusammengestellt.) In der Annäherung der Frühromantik brachte die Konstellationsforschung einen wahren Umbruch auch hinsichtlich Institutionsgeschichte, weil die Werke von Dieter Henrich und Manfred Frank ein breiteres Spektrum der zeitgenössischen Diskursgemeinschaften untersuchten. Diese wissenschafts- und philosophiegeschichtlichen Konzeptionen traten pregnant auch in der ungarischen Fachliteratur auf (so in den Schriften von László Szögi, Vera Békés und János Weiss), sogar einige Verfasser dieses Sammelbandes nahmen schon seit längerer Zeit an den Forschungen für Institutionsgeschichte und Jenaer Konstellation teil.

VERA BÉKÉS

Universitäten im Zeitalter der Romantik

Die Göttinger Georgia Augusta war die erste Forschungsuniversität der Welt, der Prototyp derjenigen spezifischen Universitätsart, der in ihrem Aufbau und in ihrer Funktion von den anderen Universitäten ihrer Zeit abwich. Sie wurde später Vorbild des Universitätsmodells Humboldtscher Prägung, und damit auch indirekt das Vorbild der Kette amerikanischer Forschungsuniversitäten, unter anderem der John-Hopkins-Universität. Bei der Ausrichtung der Universität spielte eine entscheidende Rolle, dass Göttingen von 1714 bis 1837 zur britischen Krone gehörte. Dort hatte die professionelle Forschung und Lehre – im Gegensatz zum Kontinent – Privilegien. Auf dem Festland waren die institutionellen Muster bis dahin von den Vorgaben des Militärs, des Staatsdienstes oder der katholischen, respektive der lutheranischen Kirche geprägt, die sich jedoch als ungeeignet für die Wissenschaften erwiesen. Nach Göttingen sind die englischen Organisationsmodelle zur Bildung eines wissenschaftlichen Kollektivs neuen Typs über die verschiedenartigen direkten wie indirekten Beziehungen gelangt und haben hier ihre Wirkung entfaltet. Viele Zeichen weisen sogar darauf hin, dass gerade die britische Praxis gesellschaftlicher Selbstverwaltung im Verein mit den deutschen Geistesstraditionen dazu geführt hat, eine neuartige Gemeinschaft der Gelehrten, ein intellektuelles Kollektiv zu erschaffen und eine vollkommen neue Art der Wissensvermittlung zu begründen: die wissenschaftliche Schule.

JUDIT BARTHA

Die Zeitschrift Athenäum und die Ästhetik der Brüder Schlegel

Was die von den Brüdern Schlegel gegründeten Zeitschrift Athenäum so einzigartig macht, sind vor allem die kunstphilosophischen, literarischen und politischen Bestrebungen der sich um sie sammelnden kleinen Gruppe. Die ziemlich kurzlebige Zeitschrift (1798–1800) ist das erste öffentliche Forum der jungen Romantiker, das Gründungsdokument einer neuen Schule, das die Hauptrichtlinie des späteren romantischen Denkens bestimmt. Die Autoren kommen aus einem engen Kreis von Freunden und Verwandten und haben enge Bande zum Universitäts- und gesellschaftlichen Leben in Jena und Berlin. Obwohl sie unterschiedlichen Prinzipien folgen, am Anfang haben sie ein gemeinsames Ziel vor Augen: eine kleine Gesellschaft von Künstlern und Gelehrten zustande zu bringen, die sich dem feudalen Beamtenystem gegenüber zu einer demokratischen Kunstreligion bekennt. Die im „brüderlichen Geist“ schreibenden, „symphilosophierenden“ Verfasser reflektieren unaufhörlich auf sich selbst und einander und weben dadurch ein vielfältiges Netz zwischen den einzelnen Nummern der Zeitschrift. Die Athenäum-Fragmente der Brüder Schlegel kündigen die Ausgangskonzeption im Zeichen der „progressiven Universalpoesie“ an, während Friedrich Schlegels Aufsatz Über die Unverständlichkeit, mit dem die ganze Zeitschrift endet, ist eine ironische Zusammenfassung des Programs des Athenäum. Im Mittelpunkt des Essays steht das Problem der Darstellbarkeit des Absoluten oder das Paradox der auf sich reflektierenden, vollkommen Darstellung; dies wird veranschaulicht durch den experimentell-revolutionären Charakter und zugleich das Scheitern der Zeitschrift.

BÉLA MESTER

Pál Szemere's "Élet és Literatúra [Life and Literature]"

My paper's aim to offer an analysis of a representative periodical of Hungarian Romanticism, Pál Szemere's "Life and Literature" – later "Muzárium" – as an instance for the symbolical spaces in Romanticism. "Life and Literature" – similarly to its German equivalent, titled "Athenäum", discussed in this volume earlier – expressed the identity of the dominant group of authors of the early Hungarian Romanticism. The authors and editors often played intertextual games on the pages of "Life and Literature", making a special universe of a merely linguistic space. This sophisticated world of words was the first subject for the analyses of a young critic, later an influential philosopher, Gusztáv Szontagh. In my paper, I will analyse Szontagh's two early debates on the pages of "Life and Literature": at first with Izidor Guzmics, a friend of Ferenc Kazinczy, the master of Hungarian literary language, about the linguistic reform of their age; at second about Ferenc Kölcsey's essay upon the philosophy of history and religion. These debates were Szontagh's preparatory works for his latter writings during the time of the "Hegelian Quarrel" in Hungary; and the so-called "Science, Hungarian Scientist"-debate. Szontagh's philosophy is sceptical in the role of language in knowledge, and – by my conclusion – his scepticism has its roots in his early criticisms of the language of Romanticism on the pages of "Life and Literature".

KRISZTINA KATONA

Die Deutsche Grammatik von Jakob Grimm

Der Autor übernimmt, dass er überwiegend nach Märchensammler und Märchendichter Tätigkeiten bekannt, zugleich auch als Vater der modernen, deutschen, philologischen Forschungen betrachtet Lebenswerk von Jakob Grimm auf nur in einem engen Kreis bekannt Segment, beziehungsweise auf sein linguistischen Hauptwerk Deutsche Grammatik das Aufmerksamkeit richtet. In der Exponierung des Themas sucht der Autor die Antwort mit der Aufdeckung der wissenschaftlichen Vorausgegangene, welche konkreten Vorausgegangenen und Werke Jakob Grimm in die Richtung der geschichtlichen Näherung führten, dann anhand dieses Werkes geht es um die Erklärung des Begriffs Grammatika und Historismus. Danach gibt der Artikel Bekannte aus dem Werk mit der Vorstellung des Makroaufbaues von Grammatika und mit der Veröffentlichung eines ausgesetzten Details, das die traditionellen, grammatischen Grenzen durchbrechen will und diese Absicht teilweise verwirklicht.

TÜNDE TIMÁRNÉ HUNYA

**Das Erwecken von Scherasad. Orientalismus und
romantische Elemente
in den Märchen von Wilhelm Hauff**

Viele europäische Autoren verdanken die Anregung zu ihrem eigenen Märchenschaffen der arabischen Märchensammlung Tausendundeine Nacht (z.B. Hans Christian Andersen, Oscar Wilde, die Gebrüder Grimm). Dieses Buch gehörte zu der Lieblingslektüre auch von Wilhelm Hauff. Als Hauslehrer beim Kriegsminister Baron von Hügel, in Stuttgart begann er seinen Schülern eigene orientalische Märchen vorzutragen. So gestaltete Wilhelm Hauff drei Bände im Jahre 1825–28, unter dem Titel Märchenalmanach für Söhne und Töchter gebildeter Stände. Die Autorin untersucht die Verbindung des Almanachs mit der Märchensammlung Tausendundeine Nacht und mit der europäischen Märchentradition. Die Frage ist: was für eine Wert entsteht aus dem Zusammenleben der romantischen Weltanschauung und der mittelalterlichen arabischen Märchenwelt. Die Stories der Märchen von Hauff sind individuell, er übernimmt die Elemente, die Motive nicht einfach, sondern er deutet alles anders. Die Rahmenhandlung Märchen als Almanach dient eigentlich als poetische Verkleidung der Auffassung vom Kunstmärchen des Schriftstellers. Es wird erzählt, wie die Tochter der Königin Phantasie, das – in literarischer Ansicht – altmodische Märchen die Desinteresse der Leute überwindet und im Familienkreis, bei Kindern Zuflucht findet. Das Märchen Kalif Storch spielt im exotischen Orient. Hauff darlegt eingehend die mittelalterliche islamische Kultur, die Menschenwelt der Zeit. Doch geht es auch darum, wie sich der Künstler der Romantik zur Aufbewahrung und Wiederbelebung der Folklore, der Tradition verhält.

JÁNOS WEISS

Die jenaer Konstellation

Wenn man überhaupt sinnvoll vom Ort der Geburt einer Philosophie sprechen kann, dann ist es im Fall des deutschen Idealismus eindeutig Jena. In der Entstehung des deutschen Idealismus hat vor allem die Jenaer Universität eine maßgebende Rolle gespielt. An dieser Universität haben die bedeutendsten Philosophen dieser Zeit unterrichtet: zuerst Reinhold, dann Fichte, Schelling und Hegel. (Aber auch Hölderlin hat den Plan gehabt, hier Professor zu werden.) Die Frage ist, wie eine so kleine provinzielle Stadt zu einem solchen geistigen Zentrum hat werden können. Die bisherige Forschung hat auf diese Frage vor allem eine institutionstheoretische Antwort zu geben versucht. Jena hat unter vier Herzogtümern gestanden, was dazu geführt hat, dass hier die Regelungen und die Kontrolle nicht so streng waren. So konnte es dazu kommen, dass die Jenaer Professoren ihre eigene Konzeptionen vorgetragen haben. (So einfach war das aber auch nicht: ein Lehrbuch musste auf jeden Fall vorhanden sein. Aber im Laufe des letzten Jahrzehnts des 18. Jahrhunderts ist diese Regelung weiter gelockert worden.) Mein Referat versucht diese Erklärung mit einer weiteren These zu ergänzen. Die zentrale Rolle Jenas ist vor allem auf die Diskussion um die reinholdsche Elementarphilosophie zurückzuführen. Carl Leonhard Reinhold hat nach zwei wichtigen Büchern (Briefe über die kantische Philosophie und Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens) ab 1790 an der Begründung einer Elementarphilosophie gearbeitet. Er wollte einen einzigen Grundsatz bestimmen, von dem nicht nur die ganze Philosophie, sondern das ganze mögliche Wissen abgeleitet werden kann. Aus den in den letzten Jahren veröffentlichten Briefwechseln geht hervor, dass im Frühsommer 1792 um diese These eine heftige Diskussion entstanden ist. Vor allem ist festzustellen, dass der Schülerkreis von Reinhold sich eben zu dieser Zeit umstrukturiert hat. Seine früheren Schüler sind schon weg, sie machen große Reisen oder Leben anderswo. Aus Tü-

bingen ist aber eben ein junger Student (Carl Immanuel Diez) angereist, der so treffende Einwände formuliert, dass selbst Reinhold sie akzeptieren muss. „Ich sehe nun deutlich ein, dass in dem ersten Teil der Fundamentallehre der Elementarphilosophie Theoreme vorkommen, bei denen ich selbst hätte zeigen sollen, dass sie nicht unmittelbar aus dem [Grundsatz], sondern nur vermitteltst anderer Sätze, die ich in dieser Elementarlehre ohne Beweis als Aussprüche des sens commun aufstelle, erfolgen [...].“ Die Forschung nimmt an, dass diese Einwände Reinhold in eine tiefe Schaffenskrise gestürzt haben. Man weiß aber aus einigen Briefen, dass der bedeutendste Schüler Reinholds (Johann Benjamin Erhard) auch schon früher treffende Einwände formuliert hat, die aber Reinhold wahrscheinlich noch nicht so ernst genommen hat. Der ganze deutsche Idealismus entsteht – meiner Meinung nach – aus dieser Krise. Das bedeutendste dramatische Ereignis war aber ein Treffen der Reinhold-Schüler auf Fichte, im Februar 1794, in Zürich. Damals wusste man schon, dass Fichte Reinholds Nachfolger sein wird an der Universität Jena. Er hat in Zürich in Privatvorlesungen zuerst seine Wissenschaftslehre vorgetragen. Reinholds Schüler waren empört, nach aller Kritik der Grundsatzphilosophie hat Fichte versucht sie wieder aufzupäppeln. Diese Kritik hat aber auch in Jena einen unterirdischen Einfluss ausgeübt. So kann man behaupten, dass in Jena nicht nur der deutsche Idealismus, sondern auch dessen Kritik entstanden ist, die letztendlich zu der Entstehung der Romantik geführt hat.

KRISTÓF FATSAR

Gardens of the Romanticism

Romantic gardens are best identified with the classical English landscape gardens that became widespread in England by the mid-18th century after a several decade transitional period of stylistically uncertain landscaping. By the end of the century, the gentle informal gardens were considered unexciting and signs of the power and wildness of Nature were demanded in the gardens with such picturesque elements as ruins, thunder-blasted trees and fearful sheer crags. In the first decades of the 19th century period of the Romanticism, this manner of landscaping was followed uniformly in the German speaking states due to the usual continental lag of stylistic development of English-like gardening. Forerunners of the Jena Romanticism, J. W. von Goethe and F. Schiller, were both committed to informal landscape gardening. Goethe was a zealous gardener himself and propagator of the English style in Germany but later he turned away from informal landscaping. He realised that only Nature can create ideal landscapes. In his late years, he found way back to the geometric style that he found the only real artistic expression of shaping Nature by humans.

Schiller' mind also developed towards this idea but from a different motivation. Following attempts of the great German garden theoretician, C. C. L. Hirschfeld, he was keen on bending the English and French traditions of gardening in order to create the German national landscape style with finding equilibrium of the other two. However, this fusion of the geometric and the informal had turned into a basic principle of landscape gardening in England by the flourish of the Jena Romanticism.

DEZSŐ GURKA

Die Rolle der mineralogischen Orientierung in der „Jenaer Konstellation“

Die Welt der Bergwerke war ein häufigeres Thema der romantischen Literatur, so zum Beispiel in den Werken von Novalis, Ludwig Tieck, Jean Paul oder E. T. A. Hoffmann. Die geologische-mineralogische Orientierung der Autoren wurde überwiegend durch die Bergwerkakademie in Freiberg und die Jenaer Societät für die gesammte Mineralogie beeinflusst. Die neptunianische Theorien der Gesteinsausfaltung vom Freiburger Professor Abraham Werner hatte eine ausgedehnte Rezeption auch in Jena. Die Person des ehemaligen Professors von Novalis tauchte sich in seinem Werk *Die Lehrlinge zu Sais* mit einer hervorragenden Wichtigkeit auf, und er ist auch selbst die einzige Figur in dem Roman *Heinrich von Ofterdingen*, die mit eigenem Namen erwähnt wurde. Im Jahre 1797 wurde in Jena die Societät für die gesammte Mineralogie gegründet, und als Präsidenten wurden zuerst ein ungarischer Graf, Dominik Teleki, später Johann Wolfgang Goethe gewählt. Schellings Interesse an die Mineralogie belebte sich am Anfang seiner Jenaer Periode, hauptsächlich wegen der intensiven Beziehung zu Goethe. Die Literatur der Jenaer Frühromantik stellte die Einheit der fragmentierten Welt nicht wieder, vertrat sogar die Umgebung der Bergleute bei Novalis eine Gegenteilstendenz der Einheitsmetapher „Buch der Natur“. Das Wiederherstellen der Einheit nahm der deutsche Idealismus auf sich, und Schelling erklärte die Mineralien in dem Rahmen dieses Programms als eine Stufe der Selbstkonstruktion der Natur, die zu den chemischen Erscheinungen gehört, zog aber durch ihre Zeitlichkeit über die Jenaer Periode des Philosophen hinweg.

KATALIN MARTINÁS

Julius Robert Mayer and the Romanticism

Mayer is credited to be the first to formulate the law of conservation of energy, but as that time the word energy was not yet used, he articulated his law, as the conservation of the force. The usual explanation of thermodynamic books, stating that he proved that the caloricum theory could not be held, and he discovered the energy conservation replacing the caloricum theory – is contradictory. His knowledge of physics was very limited in the time of his discovery. The historical fact is that in 1840, Mayer shipped to the East Indies as a surgeon on a Dutch vessel. He was letting blood from sick sailors. The first time Mayer opened a vein in Djakarta, blood ran far too red. And he realizes: people burn less of the food they eat. They generate less heat. We know that food fuels our power output. Now Mayer realizes that it also fuels our heat supply. And we need a lot less heat in Djakarta than we do in Europe. He concluded the truth of energy conservation. The usual explanation is, that so he discovered that work and heat can be converted, the problem with this explanation that this was a common knowledge, nobody questioned the transformation, as the heat engines already were running. We argue that the discovery of the conservation of energy was based on the ideology of the “Naturphilosophie”. Mayer recognized not the relation of heat and work, but the unity of nature, and unity of biological and physico-chemical processes. The conservation of the force (now called energy) was not against the caloricum theorem, but against the vis vitalis. The discovery and the philosophical background lead him to discover a new physics, the phenomenological description of the world, which is now called thermodynamics.

ZOLTÁN SOMHEGYI

The Studio. On some characteristics of the painting of C. D. Friedrich

It is particularly interesting to see how, in C. D. Friedrich's oeuvre, several spaces are connected: the space of the studio and that of the world outside. We can observe the difference between inside and outside in two famous, early drawings by him (1806) which are in the collection of the Belvedere in Vienna: the painter works inside, but observes the outside. Two works by G. F. Kersting (1811-12), which depict Friedrich while painting, illustrate this approach. The view of Friedrich that is outlined by those two paintings is particularly interesting, as they present the artistic situation, attitude and method. In short, the way Friedrich "handled" his main topic: nature. The strangest feature of Kersting's paintings is a landscape painter who practically locks himself up in his studio. He doesn't let the outside world in, not even to the extent to which he had some years earlier, in the case of the drawings of Vienna. He really did draw his sketches in nature, but by the time he painted the oils, he was in a very different place. As we can see in Kersting's paintings, he concentrated on his painting, on the world of his painting, which does not "automatically" coincide with the real world. During his wanderings he collected impressions, drew and observed nature, or rather he recorded the components of a kind of image of nature which he then used as building blocks to create another world. In the paintings, he no longer aimed to reproduce that which he had in the sketches. The creative process that took place in nature was different to that in the studio. Representation was transformed into creation, copying into original.

A kötet szerzői

BARTHA JUDIT PhD

egyetemi adjunktus

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet

BÉKÉS VERA CSC

tudományos főmunkatárs

MTA Filozófiai Kutatóintézet,
főiskolai docens,
Esterházy Károly Főiskola, Filozófia Tanszék

FATSAR KRISTÓF PhD

főiskolai docens,

Szent István Egyetem,
Tájépítészeti Kar, Kertművészeti Tanszék

GURKA DEZSŐ PhD

főiskolai docens

Szent István Egyetem,
Pedagógiai Kar,
Nevelés- és Társadalomtudományi Intézet

KATONA KRISZTINA PhD

főiskolai docens

Szent István Egyetem,
Pedagógiai Kar, Kommunikációs Intézet

MARTINÁS KATALIN CSc
egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Természettudományi Kar, Atomfizika Tanszék

MESTER BÉLA PhD
tudományos főmunkatárs
MTA Filozófiai Kutatóintézet,
óraadó,
Nyíregyházi Főiskola, Filozófia Tanszék

SOMHEGYI ZOLTÁN
óraadó
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Szociológia és Kommunikáció Tanszék ,
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Művészetelméleti és Médiakutató Intézet

TIMÁRNÉ HUNYA TÜNDE
PhD-hallgató, főiskolai docens
Szent István Egyetem,
Pedagógiai Kar, Kommunikációs Intézet

WEISS JÁNOS DsC
egyetemi tanár
Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar, Filozófia Tanszék

